दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर

बी. ए. प्रथम वर्ष

विषय – राज्यशास्त्र

सत्र – १

पेपर शीर्षक – भारताचे शासन आणि राजकारण

प्रकरण १ ले

भारतीय संविधान निर्मिती

भारतीय राज्यघटनेचे स्रोत (Sources of the Indian Constitution)

DACL PSJ

प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटना ही जगातील सर्वांत विस्तृत लिखित राज्यघटनांपैकी एक आहे. भारतीय राज्यघटनेची निर्मिती करताना भारतीय संविधान सभेने देशाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, सामाजिक परिस्थिती, स्वातंत्र्यलढ्यातील मूल्ये आणि इतर देशांच्या राज्यघटनांचा सखोल अभ्यास केला. भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीवर ब्रिटन, अमेरिका, आयर्लंड, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, जर्मनी, फ्रान्स, दक्षिण आफ्रिका, जपान आणि तत्कालीन सोव्हिएत संघ यांसारख्या देशांच्या राज्यघटनांचा प्रभाव पडला. याशिवाय, भारत सरकार कायदा, 1935 मधील अनेक प्रशासकीय तरतुदींचाही स्वीकार करण्यात आला. मात्र, या तरतुदींचा स्वीकार करताना भारतीय परिस्थिती आणि गरजा लक्षात घेऊन त्यात आवश्यक बदल करण्यात आले.

भारतीय राज्यघटनेचे प्रमुख स्रोत

१. ब्रिटनची राज्यघटना : भारतीय राज्यघटनेतील संसदीय शासनपद्धती, मंत्रिमंडळाची सामूहिक जबाबदारी, पंतप्रधानांचे नेतृत्व, कायद्याचे राज्य आणि एकेरी नागरिकत्व या संकल्पना ब्रिटनच्या राज्यव्यवस्थेपासून प्रेरित आहेत. भारतात राष्ट्रपती हे घटनात्मक प्रमुख असून प्रत्यक्ष शासन पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळाच्या माध्यमातून चालते.

२. अमेरिकेची राज्यघटना : भारताने अमेरिकेच्या राज्यघटनेतून मूलभूत अधिकार, न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य, न्यायालयीन पुनर्विलोकन आणि राष्ट्रपतींच्या महाभियोगाची प्रक्रिया यांसारख्या तरतुदींची प्रेरणा घेतली.

नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण आणि शासनाच्या अधिकारांवर घटनात्मक नियंत्रण ठेवण्याच्या दृष्टीने या तरतुदी महत्त्वाच्या आहेत.

३. आयर्लंडची राज्यघटना : राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे, राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीची पद्धत आणि राज्यसभेवर सदस्यांच्या नामनिर्देशनाची संकल्पना आयर्लंडच्या राज्यघटनेपासून प्रेरित आहे. मार्गदर्शक तत्त्वांचा उद्देश सामाजिक आणि आर्थिक न्यायावर आधारित कल्याणकारी राज्याची निर्मिती करणे हा आहे.

४. कॅनडाची राज्यघटना : संघराज्य व्यवस्था, केंद्राकडे तुलनेने अधिक अधिकार असलेली संघराज्यीय रचना, अवशिष्ट अधिकार केंद्राकडे ठेवणे आणि राज्यपालांची नियुक्ती केंद्राकडून करणे या बाबींवर कॅनडाच्या राज्यव्यवस्थेचा प्रभाव आहे. भारताच्या विविधतेने नटलेल्या संघराज्यीय व्यवस्थेला या तरतुदींमुळे महत्त्व प्राप्त झाले.

५. ऑस्ट्रेलियाची राज्यघटना : समवर्ती सूची, व्यापार आणि वाणिज्यविषयक स्वातंत्र्य तसेच संसदेच्या दोन्ही सभागृहांच्या संयुक्त बैठकीची तरतूद या बाबींवर ऑस्ट्रेलियाच्या राज्यघटनेचा प्रभाव आहे. समवर्ती सूचीमुळे केंद्र आणि राज्य सरकारांना काही विषयांवर कायदे करण्याचा अधिकार मिळतो.

६. जर्मनीची (वायमार प्रजासत्ताकाची) राज्यघटना : आणीबाणीच्या काळात मूलभूत अधिकारांच्या निलंबनाशी संबंधित काही संकल्पनांवर तत्कालीन जर्मन राज्यघटनेचा प्रभाव होता. भारतीय राज्यघटनेतील आणीबाणीविषयक तरतुदींचे स्वरूप मात्र स्वतंत्र असून त्यांचे संचालन भारतीय राज्यघटनेतील संबंधित कलमांनुसार केले जाते.

७. दक्षिण आफ्रिकेची राज्यघटना : राज्यघटना दुरुस्तीची प्रक्रिया आणि राज्यसभेच्या सदस्यांच्या निवडणुकीची पद्धत यांसाठी दक्षिण आफ्रिकेच्या राज्यघटनेचा आधार घेण्यात आला.

८. फ्रान्सची राज्यघटना : स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही लोकशाही मूल्ये फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या विचारांमधून प्रेरित आहेत. भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशिकेत या मूल्यांना महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले आहे.

९. जपानची राज्यघटना : कायद्याने स्थापित केलेल्या प्रक्रियेनुसार शासन चालविण्याची संकल्पना जपानच्या राज्यघटनेतून स्वीकारण्यात आली. भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद 21 मध्ये जीवन आणि व्यक्तिगत स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासंदर्भात ही संकल्पना महत्त्वाची ठरते.

१०. भारत सरकार कायदा, 1935 : भारतीय राज्यघटनेच्या प्रशासकीय रचनेवर या कायद्याचा मोठा प्रभाव आहे. संघराज्यीय रचना, राज्यपालांचे पद, लोकसेवा आयोग, प्रशासकीय व्यवस्था आणि आपत्कालीन तरतुदींच्या काही बाबी यांचा आधार या कायद्यात आढळतो.

निष्कर्ष

भारतीय राज्यघटनेचे स्रोत विविध देशांच्या राज्यघटनांमध्ये आणि भारताच्या ऐतिहासिक अनुभवांमध्ये आढळतात. भारतीय संविधान सभेने इतर देशांतील उपयुक्त तरतुदींचा स्वीकार करताना भारतीय समाजाची

विविधता, लोकशाहीची गरज, सामाजिक न्याय आणि राष्ट्रीय एकात्मता यांचा विचार केला. त्यामुळे भारतीय राज्यघटना ही केवळ परदेशी राज्यघटनांची नक्कल नसून विविध घटनात्मक अनुभवांचे भारतीय परिस्थितीनुसार केलेले सर्जनशील एकत्रीकरण आहे. या वैशिष्ट्यामुळे भारतीय राज्यघटनेला स्वतंत्र ओळख प्राप्त झाली आहे.

भारतीय संविधान सभा

१. प्रस्तावना

भारतीय संविधान सभा ही स्वतंत्र भारताची राज्यघटना तयार करणारी ऐतिहासिक संस्था होती. भारताला ब्रिटिश सत्तेपासून स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वीच स्वतंत्र देशाची राज्यघटना भारतीयांनी स्वतः तयार करावी, अशी मागणी भारतीय राष्ट्रीय चळवळीतून पुढे आली होती. लोकशाही, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सामाजिक न्याय आणि राष्ट्रीय एकात्मता या मूल्यांवर आधारित शासनव्यवस्था निर्माण करणे हे संविधान सभेचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. संविधान सभेने विविध देशांच्या राज्यघटनांचा अभ्यास करून भारतीय समाजाच्या गरजांनुसार राज्यघटनेची निर्मिती केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ. राजेंद्र प्रसाद, पंडित जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लभभाई पटेल आणि इतर अनेक सदस्यांनी या प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

२. संविधान सभेची स्थापना

भारतीय संविधान सभेच्या स्थापनेची प्रक्रिया १९४६ मधील कॅबिनेट मिशन योजनेनुसार सुरू झाली. ब्रिटिश सरकारने भारताच्या घटनात्मक भवितव्याबाबत चर्चा करण्यासाठी कॅबिनेट मिशन भारतात पाठविले होते. या योजनेनुसार संविधान सभेची रचना करण्यात आली. संविधान सभेचे सदस्य थेट जनतेकडून निवडले गेले नव्हते, तर प्रांतीय विधानसभांच्या निवडून आलेल्या सदस्यांनी त्यांची अप्रत्यक्ष निवड केली. संस्थानांचे प्रतिनिधी संबंधित संस्थानांकडून नामनिर्देशित करण्यात येणार होते.संविधान सभेची मूळ सदस्यसंख्या ३८९ होती. त्यामध्ये ब्रिटिश भारतातील प्रांतांचे २९२ प्रतिनिधी, मुख्य आयुक्तांच्या प्रांतांचे ४ प्रतिनिधी आणि संस्थानांचे ९३ प्रतिनिधी समाविष्ट होते. भारताच्या फाळणीनंतर संविधान सभेची सदस्यसंख्या २९९ झाली. यामध्ये ब्रिटिश भारतातील प्रांतांचे २२९ आणि संस्थानांचे ७० प्रतिनिधी होते.

३. संविधान सभेचे पहिले अधिवेशन

संविधान सभेचे पहिले अधिवेशन ९ डिसेंबर १९४६ रोजी नवी दिल्ली येथे भरले. या अधिवेशनात डॉ. सच्चिदानंद सिन्हा यांची तात्पुरते अध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली. ११ डिसेंबर १९४६ रोजी डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांची संविधान सभेच्या कायम अध्यक्षपदी निवड झाली. एच. सी. मुखर्जी यांची उपाध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली. संविधान सभेच्या कामकाजात विविध विषयांवर चर्चा, प्रस्तावांचे परीक्षण, समित्यांची स्थापना आणि मसुद्यात सुधारणा करण्याची प्रक्रिया समाविष्ट होती. सदस्यांनी देशाची राजकीय व्यवस्था कशी असावी, नागरिकांना कोणते अधिकार मिळावेत, केंद्र आणि राज्यांमधील संबंध कसे असावेत आणि सामाजिक विषमता कशी दूर करावी, अशा महत्त्वपूर्ण विषयांवर चर्चा केली.

४. उद्दिष्टांचा ठराव

१३ डिसेंबर १९४६ रोजी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी संविधान सभेत उद्दिष्टांचा ठराव मांडला. २२ जानेवारी १९४७ रोजी हा ठराव स्वीकारण्यात आला. या ठरावात भारताला स्वतंत्र, सार्वभौम राष्ट्र बनविणे, नागरिकांना न्याय, स्वातंत्र्य आणि समान संधी उपलब्ध करून देणे, अल्पसंख्याकांचे संरक्षण करणे आणि देशाची एकता टिकवून ठेवणे यांसारख्या उद्दिष्टांचा समावेश होता. पुढे याच ठरावातील मूलभूत विचारांचा प्रभाव भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशिकेवर पडला. त्यामुळे उद्दिष्टांचा ठराव हा भारतीय राज्यघटनेच्या वैचारिक पायाभरणीतील महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो.

५. संविधान सभेच्या प्रमुख समित्या

राज्यघटनेची निर्मिती अधिक व्यवस्थित आणि प्रभावीपणे करण्यासाठी संविधान सभेने विविध समित्यांची स्थापना केली. प्रत्येक समितीला विशिष्ट विषयाची जबाबदारी देण्यात आली होती.

मसुदा समिती: २९ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्थापन झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे या समितीचे अध्यक्ष होते. राज्यघटनेचा मसुदा तयार करणे हे तिचे प्रमुख कार्य होते.

संघशक्ती समिती: पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली केंद्र सरकारच्या अधिकारांबाबत विचार करण्यात आला.

संघराज्य राज्यघटना समिती: केंद्राच्या घटनात्मक रचनेविषयी शिफारशी करण्याचे काम या समितीने केले.

प्रांतीय राज्यघटना समिती: सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या अध्यक्षतेखाली प्रांतांच्या घटनात्मक व्यवस्थेचा विचार करण्यात आला.

मूलभूत अधिकार, अल्पसंख्याक आणि आदिवासी क्षेत्रांशी संबंधित सल्लागार समिती: नागरिकांचे मूलभूत अधिकार, अल्पसंख्याकांचे संरक्षण आणि आदिवासी क्षेत्रांच्या प्रशासनासंबंधी तरतुदींचा विचार करण्यात आला. या समितीचे अध्यक्ष सरदार वल्लभभाई पटेल होते.

या समित्यांच्या अहवालांच्या आधारे संविधान सभेने विविध घटनात्मक तरतुदींवर चर्चा केली आणि त्यांना अंतिम स्वरूप दिले.

६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीतील प्रमुख व्यक्तिमत्त्व होते. २९ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्थापन झालेल्या मसुदा समितीचे ते अध्यक्ष होते. त्यांनी विविध देशांच्या घटनात्मक तरतुदींचा अभ्यास करून भारतीय परिस्थितीला अनुरूप असा राज्यघटनेचा मसुदा तयार करण्याच्या प्रक्रियेत नेतृत्व केले. भारतीय समाजातील जातिभेद, अस्पृश्यता, सामाजिक विषमता आणि आर्थिक शोषण यांविषयी त्यांना सखोल जाणीव होती. त्यामुळे राज्यघटनेत समानतेचा अधिकार, अस्पृश्यतेचे उच्चाटन, मूलभूत अधिकार आणि वंचित घटकांच्या

संरक्षणासाठी आवश्यक तरतुदींना महत्त्व देण्यात आले. संसदीय लोकशाही, घटनात्मक शासन आणि सामाजिक न्याय यांबाबतच्या त्यांच्या विचारांचा भारतीय राज्यघटनेच्या स्वरूपावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडला.

७. राज्यघटनेचा स्वीकार आणि अंमलबजावणी

संविधान सभेने जवळपास दोन वर्षे, अकरा महिने आणि सतरा दिवस काम करून भारतीय राज्यघटनेची निर्मिती पूर्ण केली. राज्यघटनेचा मसुदा ४ नोव्हेंबर १९४८ रोजी संविधान सभेत चर्चेसाठी सादर करण्यात आला. त्यानंतर विविध कलमांवर चर्चा झाली आणि अनेक दुरुस्त्यांचा विचार करण्यात आला. २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी संविधान सभेने भारतीय राज्यघटना स्वीकारली, अधिनियमित केली आणि स्वतःला अर्पण केली. म्हणून २६ नोव्हेंबर हा दिवस भारतात संविधान दिन म्हणून साजरा केला जातो. राज्यघटनेतील बहुतांश तरतुदी २६ जानेवारी १९५० रोजी लागू झाल्या. हा दिवस भारताचा प्रजासत्ताक दिन म्हणून साजरा केला जातो.

८. संविधान सभेचे महत्त्व

भारतीय संविधान सभेने भारताला लोकशाही शासनव्यवस्थेचा भक्कम पाया दिला. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार, मूलभूत अधिकार, स्वतंत्र न्यायपालिका, संघराज्यीय व्यवस्था आणि संसदीय शासनपद्धती यांद्वारे लोकशाही मूल्यांना घटनात्मक संरक्षण देण्यात आले. विविध भाषा, धर्म, जाती आणि संस्कृती असलेल्या भारतात राष्ट्रीय एकात्मता टिकवून ठेवण्यासाठी राज्यघटनेने महत्त्वाची भूमिका बजावली. संविधान सभेतील चर्चा आणि विचारविनिमयातून मतभिन्नतेचा आदर, सहमती निर्माण करणे आणि घटनात्मक मार्गाने निर्णय घेणे या लोकशाही परंपरांना बळ मिळाले. त्यामुळे संविधान सभा ही केवळ राज्यघटना तयार करणारी संस्था नव्हती, तर आधुनिक भारताच्या लोकशाही आणि सामाजिक परिवर्तनाची पायाभरणी करणारी संस्था होती.

निष्कर्ष

भारतीय संविधान सभा ही भारताच्या राजकीय इतिहासातील एक अत्यंत महत्त्वाची संस्था होती. तिच्या सदस्यांनी विविध विचारधारा, सामाजिक प्रश्न आणि राष्ट्रीय गरजा यांचा विचार करून लोकशाही, स्वातंत्र्य, समता आणि सामाजिक न्यायावर आधारित राज्यघटना निर्माण केली. २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी स्वीकारलेल्या आणि २६ जानेवारी १९५० रोजी अंमलात आलेल्या भारतीय राज्यघटनेने भारताला सार्वभौम लोकशाही प्रजासत्ताकाच्या दिशेने वाटचाल करण्याचा मार्ग दिला. म्हणून संविधान सभेचे योगदान भारतीय लोकशाहीच्या विकासासाठी आजही मार्गदर्शक आणि प्रेरणादायी आहे.

भारतीय राज्यघटनेचा सरनामा (उद्देशिका)

१. प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटनेचा सरनामा म्हणजेच उद्देशिका हा राज्यघटनेचा आत्मा आणि तिच्या मूलभूत तत्त्वांचे प्रतिबिंब मानला जातो. सरनाम्यामध्ये भारतीय राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप, राज्यघटनेची उद्दिष्टे आणि भारतीय नागरिकांना अपेक्षित असलेली मूल्ये स्पष्ट करण्यात आली आहेत. भारताला कोणत्या प्रकारचे राष्ट्र बनवायचे आहे आणि शासनव्यवस्था कोणत्या आदर्शांवर आधारित असावी, याची दिशा सरनामा देतो. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी १३ डिसेंबर १९४६ रोजी संविधान सभेत मांडलेल्या उद्दिष्टांच्या ठरावावर सरनाम्याची वैचारिक पायाभरणी झाली. हा ठराव २२ जानेवारी १९४७ रोजी स्वीकारण्यात आला. भारतीय राज्यघटना २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी स्वीकारण्यात आली आणि २६ जानेवारी १९५० रोजी अंमलात आली.

२. सरनाम्याचा अर्थ आणि स्वरूप

सरनामा म्हणजे राज्यघटनेची उद्दिष्टे, मूल्ये आणि मूलभूत तत्त्वे संक्षिप्त स्वरूपात मांडणारा प्रारंभिक भाग होय. तो भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीमागील विचारधारा स्पष्ट करतो. सरनाम्याची सुरुवात "आम्ही, भारताचे लोक" या शब्दांनी होते. याचा अर्थ भारतीय राज्यघटनेच्या अधिकाराचा अंतिम स्रोत भारतीय जनता आहे. भारतातील शासनव्यवस्थेला वैधता जनतेकडून प्राप्त होते. त्यामुळे भारतात लोकसत्ता आणि लोकशाही या तत्त्वांना सर्वोच्च महत्त्व आहे.

DACL PS I

३. सरनाम्यातील प्रमुख संकल्पना

१. सार्वभौम: भारत हा स्वतंत्र आणि सार्वभौम देश आहे. भारतावर कोणत्याही परकीय सत्तेचे नियंत्रण नाही. देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय बाबींमध्ये भारत स्वतःचे निर्णय स्वतंत्रपणे घेऊ शकतो.

२. समाजवादी: समाजातील आर्थिक आणि सामाजिक विषमता कमी करून सर्वांना विकासाच्या समान संधी उपलब्ध करून देणे हे समाजवादी तत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. ४२ व्या घटनादुरुस्तीने १९७६ मध्ये 'समाजवादी' हा शब्द सरनाम्यात समाविष्ट करण्यात आला.

३. धर्मनिरपेक्ष: भारतामध्ये कोणत्याही धर्माला राज्यधर्माचा दर्जा नाही. सर्व धर्मांना समान आदर, धार्मिक स्वातंत्र्य आणि कायद्यापुढे समानतेचे संरक्षण मिळते. 'धर्मनिरपेक्ष' हा शब्द ४२ व्या घटनादुरुस्तीने समाविष्ट करण्यात आला.

४. लोकशाही: भारतात जनतेला निवडणुकांच्या माध्यमातून आपले प्रतिनिधी निवडण्याचा अधिकार आहे. शासन जनतेच्या संमतीवर आधारित असते आणि सरकार जनतेला उत्तरदायी असते.

५. प्रजासत्ताक: भारताचा राष्ट्रप्रमुख वंशपरंपरेने पदावर येत नाही. राष्ट्रपतींची निवड घटनात्मक प्रक्रियेनुसार केली जाते. त्यामुळे भारत प्रजासत्ताक राष्ट्र आहे.

४. सरनाम्यातील उद्दिष्टे

न्याय: सरनामा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाची हमी देण्याचा संकल्प व्यक्त करतो. जात, धर्म, लिंग किंवा आर्थिक स्थितीमुळे होणारी विषमता कमी करणे हा त्यामागील व्यापक विचार आहे.

स्वातंत्र्य: नागरिकांना विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा आणि उपासना यांचे स्वातंत्र्य देण्याचे उद्दिष्ट सरनाम्यात नमूद केले आहे. या स्वातंत्र्यांचा उपभोग कायद्याच्या आणि राज्यघटनेच्या चौकटीत घेतला जातो.

समता: सर्व नागरिकांना प्रतिष्ठा आणि संधी यांची समानता मिळावी, हा समतेचा मुख्य विचार आहे. सामाजिक भेदभाव दूर करून प्रत्येक व्यक्तीला प्रगतीची संधी मिळणे आवश्यक आहे.

बंधुता: नागरिकांमध्ये बंधुभाव निर्माण करणे, व्यक्तीची प्रतिष्ठा जपणे आणि राष्ट्राची एकता व अखंडता टिकवून ठेवणे हे बंधुतेचे उद्दिष्ट आहे. ४२ व्या घटनादुरुस्तीने 'राष्ट्राची एकता' या शब्दांमध्ये 'आणि अखंडता' हा उल्लेख समाविष्ट केला.

५. सरनाम्याचे घटनात्मक महत्त्व

सरनामा हा राज्यघटनेच्या मूलभूत तत्त्वांचा मार्गदर्शक आहे. सर्वोच्च न्यायालय राज्यघटनेतील तरतुदींचा अर्थ स्पष्ट करताना सरनाम्याचा आधार घेऊ शकते. केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य (१९७३) या ऐतिहासिक खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने सरनामा हा राज्यघटनेचा भाग असल्याचे स्पष्ट केले. तसेच संसदेच्या घटनादुरुस्तीच्या अधिकारावर राज्यघटनेच्या मूलभूत संरचनेचे बंधन असल्याचे तत्त्व मान्य केले. सरनाम्यातील मूल्ये भारतीय लोकशाहीला दिशा देतात आणि शासनाच्या कार्याचे मूल्यमापन करण्यासाठी महत्त्वाचा वैचारिक आधार उपलब्ध करून देतात.

DASU IAS

निष्कर्ष

भारतीय राज्यघटनेचा सरनामा हा भारताच्या लोकशाही, सामाजिक न्याय आणि राष्ट्रीय एकात्मतेच्या आदर्शांचे प्रतीक आहे. सार्वभौमत्व, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही, प्रजासत्ताक, न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांच्या आधारे भारताच्या शासनव्यवस्थेची दिशा निश्चित केली आहे. म्हणूनच सरनामा हा केवळ राज्यघटनेचा प्रारंभिक भाग नसून भारतीय राष्ट्रजीवनाला मार्गदर्शन करणारा महत्त्वपूर्ण घटनात्मक दस्तऐवज आहे.

भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये

प्रस्तावना

भारतीय संविधान हे भारताच्या शासनव्यवस्थेचा मूलभूत आधार आहे. २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी संविधान सभेने भारतीय संविधानाचा स्वीकार केला आणि २६ जानेवारी १९५० रोजी ते अंमलात आले. भारतीय संविधानाची निर्मिती करताना भारताची सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक विविधता लक्षात घेण्यात आली. लोकशाही, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सामाजिक न्याय आणि राष्ट्रीय एकात्मता या मूल्यांवर भारतीय संविधानाची उभारणी झाली आहे. भारतीय संविधानाची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

भारतीय संविधानाची प्रमुख वैशिष्ट्ये

१. जगातील विस्तृत लिखित संविधान

भारतीय संविधान हे जगातील सर्वांत विस्तृत लिखित राष्ट्रीय संविधानांपैकी एक आहे. भारताची विशाल लोकसंख्या, विविध भाषा, धर्म, जाती, संस्कृती आणि प्रादेशिक परिस्थिती लक्षात घेऊन त्यामध्ये सविस्तर तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. केंद्र व राज्य सरकारांची रचना, नागरिकांचे मूलभूत अधिकार, कर्तव्ये, न्यायव्यवस्था, निवडणूक व्यवस्था आणि आणीबाणीविषयक तरतुदी यांचा त्यात समावेश आहे.

२. सार्वभौम लोकशाही प्रजासत्ताक

भारत हा सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही प्रजासत्ताक देश आहे. भारताला अंतर्गत आणि बाह्य बाबींमध्ये स्वतंत्र निर्णय घेण्याचा अधिकार आहे. लोकशाही व्यवस्थेत जनता निवडणुकांद्वारे आपले प्रतिनिधी निवडते. प्रजासत्ताक व्यवस्थेत राष्ट्रप्रमुखाचे पद वंशपरंपरेने प्राप्त होत नाही.

३. संसदीय शासनपद्धती

भारतीय संविधानाने संसदीय शासनपद्धती स्वीकारली आहे. राष्ट्रपती हे घटनात्मक प्रमुख असून पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळ प्रत्यक्ष शासन चालवतात. केंद्रीय मंत्रिमंडळ लोकसभेला सामूहिकरीत्या जबाबदार असते. या पद्धतीमुळे सरकारवर संसदेचे नियंत्रण राहते आणि शासन जनतेप्रती उत्तरदायी बनते.

PACL PST

४. संघराज्य व्यवस्था

भारतात केंद्र आणि राज्य अशी शासनाची दोन प्रमुख स्तर आहेत. संविधानाने केंद्र व राज्यांमध्ये विधायी आणि प्रशासकीय अधिकारांचे विभाजन केले आहे. संघसूची, राज्यसूची आणि समवर्ती सूची यांच्या माध्यमातून विविध विषयांवरील अधिकार निश्चित केले आहेत. तथापि, केंद्राला तुलनेने अधिक अधिकार दिल्यामुळे भारतीय संघराज्याला मजबूत केंद्र असलेले संघराज्य असे म्हटले जाते.

५. मूलभूत अधिकार

भारतीय संविधानाच्या भाग तीनमध्ये अनुच्छेद १२ ते ३५ अंतर्गत मूलभूत अधिकारांची तरतूद आहे. समानतेचा अधिकार, स्वातंत्र्याचा अधिकार, शोषणाविरुद्धचा अधिकार, धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार, सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार आणि घटनात्मक उपायांचा अधिकार यांचा त्यात समावेश होतो. हे अधिकार नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे आणि प्रतिष्ठेचे संरक्षण करतात. काही मूलभूत अधिकार व्यक्तींनाही लागू होतात.

६. राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे

संविधानाच्या भाग चारमध्ये अनुच्छेद ३६ ते ५१ अंतर्गत राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे दिली आहेत. सामाजिक आणि आर्थिक न्याय प्रस्थापित करणे, लोककल्याणकारी राज्य निर्माण करणे, समान वेतनाला प्रोत्साहन देणे आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे ही त्यांची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. ही तत्त्वे न्यायालयामार्फत थेट अंमलात आणता येत नसली, तरी शासनाच्या धोरणनिर्मितीसाठी ती महत्त्वाची आहेत.

७. स्वतंत्र न्यायव्यवस्था

भारतीय संविधानाने स्वतंत्र आणि निष्पक्ष न्यायव्यवस्थेची स्थापना केली आहे. सर्वोच्च न्यायालय हे देशातील सर्वोच्च न्यायिक प्राधिकरण आहे. त्याखाली उच्च न्यायालये आणि इतर अधीनस्थ न्यायालये कार्य करतात. न्यायपालिका नागरिकांचे अधिकार सुरक्षित ठेवते, कायद्यांचा अर्थ स्पष्ट करते आणि घटनाविरोधी कायदे किंवा सरकारी कृतींचे न्यायालयीन पुनर्विलोकन करू शकते.

८. धर्मनिरपेक्षता

भारतीय संविधानानुसार भारताला कोणताही अधिकृत राज्यधर्म नाही. सर्व व्यक्तींना धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार आहे आणि कायद्यापुढे समानतेचे संरक्षण मिळते. राज्यघटनेतील तरतुदींनुसार व्यक्तींना धर्म मानण्याचे, आचरण करण्याचे आणि प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. हे स्वातंत्र्य सार्वजनिक सुव्यवस्था, नैतिकता, आरोग्य आणि इतर घटनात्मक मर्यादांच्या अधीन आहे.

९. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार

भारतात १८ वर्षे पूर्ण केलेल्या पात्र भारतीय नागरिकांना निवडणुकांमध्ये मतदान करण्याचा अधिकार आहे. धर्म, जात, लिंग, भाषा किंवा आर्थिक स्थितीच्या आधारावर मताधिकार नाकारता येत नाही. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकारामुळे लोकशाही प्रक्रियेत सर्व पात्र नागरिकांना समान राजकीय सहभागाची संधी मिळते.

१०. कठोरता आणि लवचिकता यांचा समन्वय

भारतीय संविधान पूर्णपणे कठोर किंवा पूर्णपणे लवचिक नाही. काही तरतुदींमध्ये संसदेच्या साध्या बहुमताने बदल करता येतात, तर अनेक घटनादुरुस्त्यांसाठी विशेष बहुमत आवश्यक असते. काही महत्त्वाच्या तरतुदी बदलण्यासाठी संसदेच्या विशेष बहुमताबरोबर किमान निम्म्या राज्यांच्या विधानमंडळांची मान्यता आवश्यक असते. त्यामुळे संविधानात स्थैर्य आणि बदलत्या परिस्थितीनुसार सुधारणा करण्याची क्षमता यांचा समन्वय साधला आहे.

११. मूलभूत कर्तव्ये

संविधानाच्या भाग चार-अ मधील अनुच्छेद ५१-अ मध्ये नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये नमूद केली आहेत. संविधानाचा आदर करणे, राष्ट्रध्वज आणि राष्ट्रगीताचा सन्मान करणे, देशाची एकता व अखंडता जपणे, सार्वजनिक संपत्तीचे संरक्षण करणे आणि पर्यावरणाचे रक्षण करणे ही त्यांपैकी काही महत्त्वाची कर्तव्ये आहेत. नागरिकांमध्ये जबाबदारीची भावना निर्माण करणे हा त्यांचा उद्देश आहे.

१२. आणीबाणीविषयक तरतुदी

भारतीय संविधानात राष्ट्रीय आणीबाणी, राज्यातील घटनात्मक यंत्रणा अपयशी ठरल्यास लागू होणारी राष्ट्रपती राजवट आणि आर्थिक आणीबाणी यांसंबंधी तरतुदी आहेत. या तरतुदी अनुच्छेद ३५२, ३५६ आणि ३६० मध्ये दिल्या आहेत. देशाच्या सुरक्षिततेसाठी आणि घटनात्मक शासनव्यवस्था टिकवण्यासाठी त्यांची तरतूद करण्यात आली आहे. त्यांचा वापर संविधानातील अटी आणि प्रक्रियांनुसार करणे आवश्यक आहे.

DACL PS I

निष्कर्ष

भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये भारताच्या लोकशाही व्यवस्थेला स्थैर्य आणि दिशा देतात. विस्तृत लिखित संविधान, संसदीय शासनपद्धती, संघराज्य व्यवस्था, मूलभूत अधिकार, स्वतंत्र न्यायपालिका, धर्मनिरपेक्षता आणि सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार यांमुळे भारतीय लोकशाही अधिक मजबूत झाली आहे. संविधान नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण करण्याबरोबरच शासनाच्या अधिकारांवरही मर्यादा घालते. त्यामुळे भारतीय संविधान हे केवळ शासन चालविण्याचे साधन नसून सामाजिक न्याय, समानता, राष्ट्रीय एकात्मता आणि लोककल्याण साध्य करण्याचे महत्त्वपूर्ण माध्यम आहे.

प्रश्न

1. भारतीय संविधानाची प्रमुख वैशिष्ट्ये सविस्तर स्पष्ट करा.

2. भारतीय संविधान सभा बद्दल माहिती अधोरेखित करा.

3. भारतीय संविधानातील विवध स्त्रोत विषद करा.

DACL PS I

प्रकरण २ रे

भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकार

---

१. प्रस्तावना

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेमध्ये मूलभूत अधिकारांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी, स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठी, सामाजिक समानता प्रस्थापित करण्यासाठी आणि मानवी प्रतिष्ठा टिकवून ठेवण्यासाठी मूलभूत अधिकारांची तरतूद करण्यात आली आहे. लोकशाहीमध्ये केवळ शासनाची स्थापना होणे पुरेसे नसते, तर प्रत्येक नागरिकाला सन्मानाने जीवन जगण्याची संधी मिळणेही आवश्यक असते. ही संधी उपलब्ध करून देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य मूलभूत अधिकार करतात. भारतीय राज्यघटनेच्या भाग तीनमध्ये (कलम १२ ते ३५) मूलभूत अधिकारांची तरतूद करण्यात आली आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मात्यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि सामाजिक न्याय यांचा समतोल राखण्याचा प्रयत्न केला. हे अधिकार व्यक्तीला शासनाच्या मनमानी कारभारापासून संरक्षण देतात. तसेच, अधिकारांचे उल्लंघन झाल्यास न्यायालयाकडे दाद मागण्याची संधी उपलब्ध करून देतात.

२. मूलभूत अधिकारांचा अर्थ

व्यक्तीच्या जीवनासाठी, स्वातंत्र्यासाठी, समानतेसाठी आणि विकासासाठी आवश्यक असलेल्या ज्या अधिकारांना राज्यघटनेने विशेष संरक्षण दिले आहे, त्यांना मूलभूत अधिकार असे म्हणतात. हे अधिकार लोकशाही व्यवस्थेचा पाया मानले जातात. शासनाने नागरिकांच्या स्वातंत्र्यावर अनावश्यक बंधने घालू नयेत आणि प्रत्येक व्यक्तीला समान वागणूक मिळावी, हा त्यामागील प्रमुख उद्देश आहे.

मूलभूत अधिकार हे निरंकुश किंवा अमर्याद नाहीत. सार्वजनिक सुव्यवस्था, राष्ट्रीय सुरक्षा, नैतिकता आणि इतरांच्या अधिकारांचे संरक्षण यांसारख्या कारणांसाठी राज्यघटनेनुसार वाजवी निर्बंध घालता येतात. त्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि समाजहित यांच्यात संतुलन राखले जाते.

३. मूलभूत अधिकारांची प्रमुख वैशिष्ट्ये

1. राज्यघटनेचे संरक्षण: मूलभूत अधिकारांना भारतीय राज्यघटनेचे संरक्षण प्राप्त झाले आहे.

2. न्यायालयीन संरक्षण: अधिकारांचे उल्लंघन झाल्यास व्यक्ती सर्वोच्च न्यायालयात किंवा योग्य परिस्थितीत उच्च न्यायालयात दाद मागू शकते.

3. लोकशाहीचा आधार: हे अधिकार लोकशाही मूल्ये, स्वातंत्र्य आणि समानता मजबूत करतात.

4. व्यक्तिमत्त्वाचा विकास: व्यक्तीला विचार करण्याचे, अभिव्यक्तीचे आणि जीवन जगण्याचे स्वातंत्र्य मिळते.

5. समानतेची हमी: धर्म, जात, लिंग किंवा जन्मस्थानाच्या आधारावरील काही प्रकारच्या भेदभावांना प्रतिबंध केला जातो.

6. वाजवी निर्बंध: काही अधिकारांवर सार्वजनिक हितासाठी राज्यघटनेनुसार वाजवी निर्बंध घालता येतात.

४. भारतीय राज्यघटनेतील सहा मूलभूत अधिकार

भारतीय राज्यघटनेमध्ये सध्या सहा प्रमुख प्रकारचे मूलभूत अधिकार आहेत.

१. समानतेचा अधिकार (कलम १४ ते १८)

समानतेचा अधिकार हा लोकशाहीतील महत्त्वाचा आधार आहे. कायद्यापुढे सर्व व्यक्ती समान आहेत आणि सर्वांना कायद्याचे समान संरक्षण मिळाले पाहिजे, असे कलम १४ सांगते. कलम १५ धर्म, वंश, जात, लिंग आणि जन्मस्थान यांच्या आधारावर विशिष्ट प्रकारचा भेदभाव करण्यास प्रतिबंध करते. कलम १६ सार्वजनिक नोकरीतील संधींच्या समानतेशी संबंधित आहे. कलम १७ अस्पृश्यता नष्ट करते, तर कलम १८ लष्करी आणि शैक्षणिक सन्मानांचा अपवाद वगळता पदव्या प्रदान करण्यावर निर्बंध घालते. या अधिकारामुळे सामाजिक विषमता कमी करण्यास मदत होते. उदाहरणार्थ, सरकारी नोकरीसाठी पात्र व्यक्तींना समान संधी मिळणे आणि अस्पृश्यतेच्या प्रथेला कायदेशीर प्रतिबंध असणे ही समानतेच्या अधिकाराची महत्त्वाची उदाहरणे आहेत.

DACL PS I

२. स्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम १९ ते २२)

स्वातंत्र्याचा अधिकार व्यक्तीला स्वतंत्रपणे विचार करण्याची आणि जीवन जगण्याची संधी देतो. कलम १९ अंतर्गत नागरिकांना भाषण व अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य, शांततेने व नि:शस्त्र जमण्याचे स्वातंत्र्य, संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य, भारतात मुक्तपणे संचार करण्याचे स्वातंत्र्य, भारताच्या कोणत्याही भागात राहण्याचे स्वातंत्र्य आणि व्यवसाय किंवा व्यापार करण्याचे स्वातंत्र्य मिळते. या स्वातंत्र्यांवर राज्यघटनेनुसार वाजवी निर्बंध लागू होऊ शकतात. कलम २० गुन्ह्यांबाबत दोषसिद्धीच्या संदर्भात विशिष्ट संरक्षण देते. कलम २१ जीवन व व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचे संरक्षण करते. कलम २१-अ नुसार सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील मुलांना मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार आहे. कलम २२ अटक आणि स्थानबद्धतेच्या काही परिस्थितींमध्ये संरक्षण प्रदान करते.

३. शोषणाविरुद्धचा अधिकार (कलम २३ ते २४)

समाजातील दुर्बल घटकांचे शोषण रोखण्यासाठी शोषणाविरुद्धच्या अधिकाराची तरतूद करण्यात आली आहे. कलम २३ मानवी तस्करी, बेगार आणि इतर प्रकारच्या सक्तीच्या श्रमांना प्रतिबंध करते. कलम २४ नुसार चौदा वर्षांखालील मुलांना कारखाने, खाणी आणि इतर धोकादायक कामांमध्ये रोजगार देण्यास मनाई आहे. या अधिकारांमुळे मानवी प्रतिष्ठेचे संरक्षण होते. उदाहरणार्थ, एखाद्या व्यक्तीकडून वेतन न देता जबरदस्तीने काम करून घेणे किंवा मुलांना धोकादायक कामांमध्ये लावणे हे कायद्याच्या विरोधात आहे. त्यामुळे कामगारांचे आणि बालकांचे संरक्षण करण्यास या अधिकारांची मदत होते.

४. धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम २५ ते २८)

भारत हा धर्मनिरपेक्ष देश आहे. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीनुसार धर्म मानण्याचे, आचरण करण्याचे आणि प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. कलम २५ ते २८ मध्ये धर्मस्वातंत्र्याशी संबंधित तरतुदी आहेत. तथापि, हे स्वातंत्र्य सार्वजनिक सुव्यवस्था, नैतिकता, आरोग्य आणि इतर घटनात्मक मर्यादांच्या अधीन आहे. या अधिकारामुळे विविध धर्मांच्या लोकांना आपापल्या श्रद्धेनुसार जीवन जगता येते. कोणत्याही एका धर्माला राज्यधर्माचा दर्जा न देता सर्व धर्मांबाबत समान आदर राखण्याच्या भारतीय धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वाला यामुळे बळ मिळते.

५. सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक अधिकार (कलम २९ ते ३०)

भारतामध्ये विविध भाषा, धर्म, संस्कृती आणि परंपरा आहेत. या विविधतेचे संरक्षण करण्यासाठी सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक अधिकार देण्यात आले आहेत. कलम २९ नागरिकांच्या विशिष्ट भाषा, लिपी आणि संस्कृतीचे संरक्षण करते. कलम ३० धार्मिक आणि भाषिक अल्पसंख्याकांना त्यांच्या पसंतीच्या शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा व त्यांचे प्रशासन करण्याचा अधिकार देते. या अधिकारांमुळे भारतातील सांस्कृतिक विविधता टिकून राहते. अल्पसंख्याक समुदायांना स्वतःची भाषा, परंपरा आणि शैक्षणिक ओळख जपण्याची संधी मिळते. त्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला बाधा न आणता विविधतेचा सन्मान राखता येतो.

६. घटनात्मक उपायांचा अधिकार (कलम ३२)

DASL PS I

घटनात्मक उपायांचा अधिकार हा मूलभूत अधिकारांच्या संरक्षणासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कलम ३२ ला राज्यघटनेचे "हृदय आणि आत्मा" असे संबोधले होते. मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन झाल्यास व्यक्तीला सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागता येते. उच्च न्यायालयांनाही कलम २२६ अंतर्गत मूलभूत अधिकारांच्या संरक्षणासाठी तसेच इतर कायदेशीर हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी लेख (Writs) जारी करण्याचा अधिकार आहे. न्यायालये बंदी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, प्रतिषेध, उत्प्रेषण आणि अधिकारपृच्छा अशा पाच प्रकारचे लेख जारी करू शकतात. या अधिकारामुळे शासनाच्या बेकायदेशीर कृतींवर नियंत्रण ठेवता येते आणि नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण होते.

५. मूलभूत अधिकारांचे महत्त्व

मूलभूत अधिकारांमुळे लोकशाही व्यवस्था अधिक मजबूत होते. व्यक्तीला अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य मिळते, सामाजिक भेदभावाविरुद्ध संरक्षण मिळते आणि शासनाच्या मनमानी कारभारावर नियंत्रण ठेवता येते. दुर्बल घटक, महिला, अल्पसंख्याक आणि वंचित समाजघटक यांच्या हक्कांच्या संरक्षणासाठीही हे अधिकार महत्त्वाचे आहेत. त्याचबरोबर न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या राज्यघटनेच्या मूल्यांना प्रत्यक्ष जीवनात स्थान मिळते.

६. निष्कर्ष

भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकार हे भारतीय लोकशाहीचे आधारस्तंभ आहेत. ते व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करतात, समानतेची भावना वाढवतात आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यास मदत करतात. हे

अधिकार केवळ कायदेशीर तरतुदी नसून व्यक्तीच्या सन्मानपूर्ण जीवनाची हमी देणारी घटनात्मक साधने आहेत. मात्र, अधिकारांसोबत इतरांच्या स्वातंत्र्याचा आदर करणे आणि कायद्याचे पालन करणेही आवश्यक आहे. नागरिकांनी आपल्या अधिकारांविषयी जागरूक राहून त्यांचा जबाबदारीने वापर केला, तर भारतातील लोकशाही अधिक सक्षम, समताधिष्ठित आणि न्यायपूर्ण होऊ शकते.

भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत कर्तव्ये

१. प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटना नागरिकांना विविध मूलभूत अधिकार प्रदान करते. त्याचबरोबर देश, समाज आणि लोकशाही व्यवस्थेप्रती नागरिकांनी काही जबाबदाऱ्या पार पाडणेही आवश्यक आहे. या जबाबदाऱ्यांना मूलभूत कर्तव्ये असे म्हणतात. देशाची एकता व अखंडता टिकवणे, राष्ट्रीय प्रतीकांचा आदर करणे, पर्यावरणाचे संरक्षण करणे आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित करणे ही मूलभूत कर्तव्यांची महत्त्वाची उद्दिष्टे आहेत. भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश भाग चार-अ मधील कलम ५१-अ मध्ये करण्यात आला आहे. १९७६ मध्ये ४२ व्या घटनादुरुस्तीने प्रथम दहा मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश करण्यात आला. त्यानंतर २००२ मधील ८६ व्या घटनादुरुस्तीने अकरावे कर्तव्य समाविष्ट करण्यात आले. सध्या भारतीय राज्यघटनेत एकूण ११ मूलभूत कर्तव्ये आहेत.

DACL PS I

२. मूलभूत कर्तव्यांचा अर्थ

देशाचा नागरिक म्हणून राष्ट्र, समाज, पर्यावरण आणि इतर नागरिकांप्रती असलेल्या जबाबदाऱ्यांना मूलभूत कर्तव्ये असे म्हणतात. या कर्तव्यांमुळे नागरिकांमध्ये देशभक्ती, सामाजिक बांधिलकी, शिस्त आणि जबाबदारीची भावना निर्माण होते. मूलभूत अधिकार आणि कर्तव्ये यांचा परस्परांशी जवळचा संबंध आहे. अधिकारांचा योग्य वापर करण्यासाठी कर्तव्यांची जाणीव असणे आवश्यक आहे.

३. भारतीय राज्यघटनेतील ११ मूलभूत कर्तव्ये

१. राज्यघटनेचा आदर करणे: राज्यघटनेचे पालन करणे तसेच तिचे आदर्श, संस्था, राष्ट्रध्वज आणि राष्ट्रगीत यांचा आदर करणे हे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे.

२. स्वातंत्र्यलढ्यातील आदर्शांचे पालन करणे: भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला प्रेरणा देणाऱ्या उदात्त आदर्शांचे जतन करून त्यांचे अनुसरण करणे आवश्यक आहे.

३. भारताची सार्वभौमता, एकता आणि अखंडता जपणे: देशाची राष्ट्रीय एकता टिकवणे आणि भारताच्या सार्वभौमत्वाचे संरक्षण करणे हे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे.

४. देशाचे संरक्षण करणे: देशाच्या संरक्षणासाठी आवाहन केले असता राष्ट्रीय सेवा बजावणे हे नागरिकांचे कर्तव्य आहे.

५. बंधुभाव वाढवणे: धर्म, भाषा, प्रदेश आणि वर्ग यांतील भेदभाव बाजूला ठेवून सर्व भारतीयांमध्ये बंधुभाव वाढवावा. तसेच महिलांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणणाऱ्या प्रथांचा त्याग करावा.

६. सांस्कृतिक वारशाचे जतन करणे: भारताच्या समृद्ध आणि विविधतापूर्ण सांस्कृतिक वारशाचे जतन करणे हे नागरिकांचे कर्तव्य आहे.

७. पर्यावरणाचे संरक्षण करणे: वन, नद्या, सरोवरे, वन्यजीव आणि नैसर्गिक पर्यावरणाचे संरक्षण करावे. सर्व सजीवांबद्दल दयाभाव बाळगावा.

८. वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित करणे: वैज्ञानिक दृष्टिकोन, मानवतावाद, चिकित्सक विचार आणि ज्ञानप्राप्तीची जिज्ञासा विकसित करणे आवश्यक आहे.

९. सार्वजनिक मालमत्तेचे संरक्षण करणे: सार्वजनिक मालमत्तेचे नुकसान करू नये आणि हिंसेचा त्याग करावा. सार्वजनिक साधनसंपत्तीचे संरक्षण करणे ही सर्वांची जबाबदारी आहे.

१०. उत्कृष्टतेसाठी प्रयत्न करणे: वैयक्तिक आणि सामूहिक कार्याच्या प्रत्येक क्षेत्रात उत्कृष्टता साधण्याचा प्रयत्न करावा, ज्यामुळे राष्ट्र प्रगतीच्या उच्च स्तरावर पोहोचेल.

११. मुलांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे: पालकांनी किंवा पालकत्वाची जबाबदारी असलेल्या व्यक्तींनी सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील आपल्या मुलांना किंवा पाल्यांना शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देणे हे त्यांचे कर्तव्य आहे.

DACL PSI

४. मूलभूत कर्तव्यांचे महत्त्व

मूलभूत कर्तव्यांमुळे नागरिकांमध्ये राष्ट्रप्रेम, सामाजिक एकात्मता आणि जबाबदारीची भावना वाढते. पर्यावरण संवर्धन, सार्वजनिक मालमत्तेचे संरक्षण आणि महिलांचा सन्मान यांसारख्या मूल्यांना प्रोत्साहन मिळते. वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि चिकित्सक विचारांमुळे समाजातील अंधश्रद्धा व चुकीच्या समजुती दूर करण्यास मदत होते. तसेच नागरिकांच्या सक्रिय सहभागामुळे लोकशाही अधिक मजबूत होते.

मूलभूत कर्तव्ये सामान्यतः थेट न्यायालयीन अंमलबजावणीयोग्य नसली, तरी त्यांच्याशी संबंधित काही बाबींची अंमलबजावणी विविध कायद्यांद्वारे करता येते. त्यामुळे नागरिकांनी या कर्तव्यांचे पालन करणे सामाजिक आणि राष्ट्रीय दृष्टीने महत्त्वाचे आहे.

निष्कर्ष

मूलभूत कर्तव्ये ही भारतीय नागरिकांच्या जबाबदार वर्तनासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत. देशाची एकता, अखंडता, सांस्कृतिक वारसा आणि पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. नागरिकांनी आपल्या अधिकारांचा उपभोग घेताना कर्तव्यांचेही प्रामाणिकपणे पालन केले पाहिजे. अधिकार आणि कर्तव्ये यांचा समतोल राखल्यास लोकशाही अधिक सक्षम, शिस्तबद्ध आणि प्रगतिशील बनते

भारतीय राज्यघटनेतील राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे

१. प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटना ही भारताच्या शासनव्यवस्थेचा मूलभूत आधार आहे. राज्यघटनेने नागरिकांना मूलभूत अधिकार प्रदान करण्याबरोबरच देशात सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी शासनाला काही मार्गदर्शक तत्त्वे दिली आहेत. या तत्त्वांना राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे (Directive Principles of State Policy) असे म्हणतात. या तत्त्वांचा मुख्य उद्देश भारताला कल्याणकारी राज्य बनविणे हा आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या भाग चारमध्ये, कलम ३६ ते ५१ या दरम्यान राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे समाविष्ट करण्यात आली आहेत. आयर्लंडच्या राज्यघटनेपासून या तत्त्वांची प्रेरणा घेतली आहे. ही तत्त्वे शासनाला कायदे तयार करताना आणि धोरणे राबविताना दिशा देतात. समाजातील आर्थिक विषमता कमी करणे, दुर्बल घटकांचे कल्याण करणे आणि नागरिकांना सन्मानपूर्वक जीवन जगण्याची संधी उपलब्ध करून देणे हे त्यांचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

२. मार्गदर्शक तत्त्वांचा अर्थ

देशातील सामाजिक आणि आर्थिक विकास साधण्यासाठी तसेच लोककल्याणकारी शासनव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी राज्यघटनेने शासनाला दिलेल्या मार्गदर्शक सूचनांना राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे असे म्हणतात. ही तत्त्वे शासनासाठी महत्त्वाची असली, तरी कलम ३७ नुसार ती न्यायालयाद्वारे थेट अंमलात आणता येत नाहीत. मात्र, देशाच्या शासनकारभारात ही तत्त्वे मूलभूत मानली जातात आणि कायदे तयार करताना त्यांचा अवलंब करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे.

DACLPS

३. मार्गदर्शक तत्त्वांची प्रमुख वैशिष्ट्ये

1. कल्याणकारी राज्याची निर्मिती: समाजातील सर्व घटकांच्या कल्याणासाठी शासनाला दिशा देणे.

2. न्यायालयीन अंमलबजावणीचा अभाव: ही तत्त्वे थेट न्यायालयीन अंमलबजावणीयोग्य नाहीत.

3. शासनासाठी मार्गदर्शक: कायदे, योजना आणि सार्वजनिक धोरणे तयार करताना त्यांचा आधार घेतला जातो.

4. सामाजिक आणि आर्थिक न्याय: गरिबी, विषमता आणि शोषण कमी करण्यावर भर दिला जातो.

5. लोकशाहीचे बळकटीकरण: राजकीय लोकशाहीसोबत सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

४. राज्याच्या धोरणाची प्रमुख मार्गदर्शक तत्त्वे

१. सामाजिक आणि आर्थिक न्याय (कलम ३८)

राज्याने सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायावर आधारित व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करावेत. समाजातील उत्पन्न, प्रतिष्ठा, सुविधा आणि संधी यांमधील विषमता कमी करण्यावर भर दिला आहे. गरीब, वंचित

आणि दुर्बल घटकांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे हा या तत्त्वाचा उद्देश आहे. उदाहरणार्थ, गरिबांसाठी कल्याणकारी योजना आणि सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम राबविणे.

२. समान उपजीविकेच्या संधी (कलम ३९)

सर्व स्त्री-पुरुषांना उपजीविकेची पुरेशी साधने उपलब्ध व्हावीत, संपत्तीचे केंद्रीकरण होऊ नये आणि आर्थिक व्यवस्थेमुळे सार्वजनिक हिताला बाधा पोहोचू नये, यासाठी राज्याने प्रयत्न करावेत. समान कामासाठी स्त्री आणि पुरुषांना समान वेतन मिळावे, कामगारांचे आरोग्य व शक्ती यांचा गैरवापर होऊ नये आणि बालकांचे शोषण रोखले जावे, यावरही या कलमात भर दिला आहे.

३. समान न्याय आणि मोफत कायदेशीर मदत (कलम ३९-अ)

समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व्यक्तींनाही न्याय मिळावा यासाठी राज्याने समान संधी उपलब्ध करून द्याव्यात. आर्थिक अडचणींमुळे कोणालाही न्यायापासून वंचित राहावे लागू नये, म्हणून मोफत कायदेशीर मदतीची व्यवस्था करण्याचे निर्देश दिले आहेत. राष्ट्रीय विधी सेवा प्राधिकरण आणि राज्य विधी सेवा प्राधिकरणांच्या माध्यमातून पात्र व्यक्तींना कायदेशीर मदत दिली जाते.

४. ग्रामपंचायतींची स्थापना (कलम ४०)

राज्याने ग्रामपंचायतींची स्थापना करून त्यांना स्वशासनाच्या घटकांप्रमाणे कार्य करण्यासाठी आवश्यक अधिकार द्यावेत. या तत्त्वामुळे ग्रामीण भागातील लोकसहभाग, स्थानिक विकास आणि विकेंद्रीकरणाला प्रोत्साहन मिळते. ७३ व्या घटनादुरुस्तीने पंचायतराज संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाल्यामुळे स्थानिक स्वराज्यव्यवस्थेला अधिक बळ प्राप्त झाले.

५. काम, शिक्षण आणि सार्वजनिक सहाय्य (कलम ४१)

राज्याने आपल्या आर्थिक क्षमतेनुसार आणि विकासाच्या मर्यादांनुसार नागरिकांना काम, शिक्षण आणि बेरोजगारी, वृद्धत्व, आजारपण, अपंगत्व यांसारख्या परिस्थितींमध्ये सार्वजनिक सहाय्य उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न करावेत. या तत्त्वामुळे सामाजिक सुरक्षिततेला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

६. कामगारांचे कल्याण (कलम ४२ आणि ४३)

कलम ४२ नुसार कामाच्या ठिकाणी न्याय्य आणि मानवी परिस्थिती तसेच प्रसूतीविषयक मदतीची तरतूद करण्यावर भर दिला आहे. कलम ४३ नुसार कामगारांना निर्वाह वेतन, सन्मानपूर्ण जीवनमान आणि विश्रांतीच्या संधी मिळाव्यात, यासाठी राज्याने प्रयत्न करावेत. कामगारांच्या जीवनमानात सुधारणा घडवून आणणे हा या तत्त्वांचा मुख्य हेतू आहे.

७. समान नागरी संहिता (कलम ४४)

भारताच्या संपूर्ण प्रदेशात नागरिकांसाठी समान नागरी संहिता लागू करण्याचा प्रयत्न राज्याने करावा, असे या कलमात नमूद केले आहे. विवाह, घटस्फोट, दत्तकविधान आणि वारसा यांसारख्या नागरी विषयांमध्ये समान कायदेशीर चौकट निर्माण करणे हा या तत्त्वाशी संबंधित प्रमुख मुद्दा आहे.

८. पर्यावरण आणि वन्यजीव संरक्षण (कलम ४८-अ)

राज्याने पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करावे तसेच देशातील वन आणि वन्यजीवांचे रक्षण करावे. वाढते प्रदूषण, जंगलतोड आणि जैवविविधतेचा ऱ्हास यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी या तत्त्वाला महत्त्व आहे.

९. राष्ट्रीय महत्त्वाच्या स्मारकांचे संरक्षण (कलम ४९)

राष्ट्रीय महत्त्व घोषित केलेल्या स्मारकांचे, ऐतिहासिक वस्तूंचे आणि कलात्मक महत्त्व असलेल्या वस्तूंचे संरक्षण करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे. यामुळे भारताचा ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक वारसा जतन केला जातो.

१०. आंतरराष्ट्रीय शांततेचा पुरस्कार (कलम ५१)

राज्याने आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षितता वाढविणे, राष्ट्रांमध्ये न्याय्य व सन्मानपूर्ण संबंध राखणे, आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा आदर करणे आणि आंतरराष्ट्रीय विवादांचे लवादाद्वारे निराकरण करण्यास प्रोत्साहन देणे अपेक्षित आहे. या तत्त्वामुळे भारताच्या शांततापप्रिय परराष्ट्र धोरणाला घटनात्मक दिशा मिळते.

DAC PCT

५. मार्गदर्शक तत्त्वांचे महत्त्व

मार्गदर्शक तत्त्वे शासनाला लोककल्याणकारी धोरणे आखण्यासाठी दिशा देतात. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, सामाजिक सुरक्षा, पर्यावरण संवर्धन आणि ग्रामीण विकास यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये त्यांचे महत्त्व दिसून येते. ही तत्त्वे मूलभूत अधिकारांना पूरक असून सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही मजबूत करण्यास मदत करतात.

निष्कर्ष

भारतीय राज्यघटनेतील राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे ही न्यायपूर्ण आणि कल्याणकारी समाजनिर्मितीची महत्त्वाची साधने आहेत. मूलभूत अधिकार व्यक्तिस्वातंत्र्याचे संरक्षण करतात, तर मार्गदर्शक तत्त्वे सामाजिक आणि आर्थिक विकासासाठी शासनाला दिशा देतात. ही तत्त्वे थेट न्यायालयीन अंमलबजावणीयोग्य नसली, तरी देशाच्या धोरणनिर्मितीमध्ये त्यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. मूलभूत अधिकार आणि मार्गदर्शक तत्त्वे यांचा समन्वय साधल्यास भारतात सामाजिक न्याय, समानता आणि सर्वांगीण विकास साधता येऊ शकतो.

प्रश्न

1. मूलभूत अधिकारावर चर्चा करा.
2. राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वाचे महत्व अधोरेखित करा.
3. मूलभूत कर्तव्यांचे महत्व विशद करा.

DACL PS I

प्रकरण ३ रे

कायदेमंडळ

लोकसभा : रचना आणि अधिकार

१. प्रस्तावना

भारत हा लोकशाहीप्रधान देश असून भारतीय संसदीय शासनव्यवस्थेत संसदेला महत्त्वाचे स्थान आहे. भारतीय संसद ही राष्ट्रपती, लोकसभा आणि राज्यसभा या तीन घटकांनी मिळून बनते. लोकसभा हे संसदेचे कनिष्ठ सभागृह असले, तरी जनतेकडून थेट निवडून आलेले प्रतिनिधी या सभागृहात कार्यरत असल्यामुळे त्याला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. लोकसभा जनतेच्या इच्छा, आकांक्षा आणि समस्यांचे प्रतिनिधित्व करते. केंद्र सरकारची निर्मिती, कायदे तयार करणे, अर्थसंकल्प मंजूर करणे आणि सरकारवर नियंत्रण ठेवणे ही लोकसभेची प्रमुख कार्ये आहेत.

२. लोकसभेची रचना

DACC PS I

लोकसभेची रचना भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ८१ मध्ये स्पष्ट करण्यात आली आहे. लोकसभेचे सदस्य भारतातील नागरिकांकडून सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराच्या आधारे थेट निवडले जातात. वयाची १८ वर्षे पूर्ण केलेल्या पात्र भारतीय नागरिकांना मतदानाचा अधिकार आहे.

१. लोकसभेची सदस्यसंख्या : भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ८१ नुसार लोकसभेची रचना करण्यात आली आहे. लोकसभेची घटनात्मक कमाल सदस्यसंख्या ५५० आहे. सध्या लोकसभेत ५४३ निवडून येणाऱ्या जागा आहेत.

२. राज्यांचे प्रतिनिधित्व : लोकसभेतील सदस्य राज्यांमधून थेट निवडले जातात. प्रत्येक राज्याला लोकसंख्या आणि घटनात्मक तरतुदींनुसार जागांचे प्रतिनिधित्व दिले जाते.

३. केंद्रशासित प्रदेशांचे प्रतिनिधित्व : केंद्रशासित प्रदेशांनाही लोकसभेत प्रतिनिधित्व दिले जाते. त्यांचे प्रतिनिधी कायद्यानुसार निर्धारित पद्धतीने निवडले जातात.

४. प्रत्यक्ष निवडणूक : लोकसभेचे सदस्य जनतेकडून थेट निवडले जातात. यासाठी प्रादेशिक मतदारसंघांची निर्मिती केली जाते आणि प्रत्येक मतदारसंघातून एक सदस्य निवडला जातो.

५. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार : भारतातील वयाची १८ वर्षे पूर्ण केलेल्या पात्र नागरिकांना लोकसभा निवडणुकीत मतदान करण्याचा अधिकार आहे. यामुळे लोकशाही प्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग सुनिश्चित होतो.

६. राखीव जागा : अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसाठी लोकसभेत जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत. यामुळे या सामाजिक घटकांना राजकीय प्रतिनिधित्वाची संधी मिळते.

७. सदस्यत्वासाठी पात्रता : लोकसभेचा सदस्य होण्यासाठी व्यक्ती भारतीय नागरिक असणे, किमान २५ वर्षे वय पूर्ण असणे आणि कोणत्याही शासकीय लाभाचा पदावर नसू नये आणि कायद्यानुसार निर्धारित इतर पात्रता पूर्ण करणे आवश्यक आहे.

८. लोकसभेचा कार्यकाळ : लोकसभेचा सामान्य कार्यकाळ पाच वर्षांचा असतो. मात्र, राष्ट्रपती लोकसभा मुदतीपूर्वी विसर्जित करू शकतात. राष्ट्रीय आणीबाणीच्या काळात घटनात्मक तरतुदींनुसार कार्यकाळ वाढवता येतो.

९. लोकसभा अध्यक्ष : लोकसभेचे सदस्य आपल्यापैकी एका सदस्याची अध्यक्ष म्हणून निवड करतात. अध्यक्ष सभागृहाचे कामकाज चालवतात, शिस्त राखतात आणि संसदीय नियमांचे पालन करून घेतात.

१०. लोकसभा उपाध्यक्ष : लोकसभेचे सदस्य आपल्यापैकी उपाध्यक्षाची निवड करतात. अध्यक्ष अनुपस्थित असताना किंवा पद रिक्त असताना, लागू तरतुदींनुसार उपाध्यक्ष सभागृहाचे कामकाज सांभाळतात.

११. राजकीय पक्षांचे प्रतिनिधित्व : लोकसभेत विविध राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक राजकीय पक्षांचे सदस्य असतात. निवडणुकीतील जनमतानुसार सत्ताधारी पक्ष किंवा आघाडी आणि विरोधी पक्षांची रचना निश्चित होते.

१२. लोकसभेचे अधिवेशन : लोकसभेची अधिवेशने राष्ट्रपती बोलावतात. दोन अधिवेशनांमधील अंतर सहा महिन्यांपेक्षा अधिक नसावे, अशी घटनात्मक तरतूद आहे.

१३. लोकसभेचे विसर्जन : लोकसभा हे संसदेचे विसर्जित करता येणारे सभागृह आहे. लोकसभेचा कार्यकाळ संपल्यावर किंवा ती मुदतीपूर्वी विसर्जित झाल्यावर नव्या निवडणुका घेतल्या जातात.

निष्कर्ष : लोकसभेची रचना लोकशाही, जनप्रतिनिधित्व आणि सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार या तत्त्वांवर आधारित आहे. लोकसभेद्वारे देशातील नागरिकांना केंद्र शासनाच्या निर्णयप्रक्रियेत प्रतिनिधित्व मिळते.

३. लोकसभेचे अधिकार आणि कार्ये

१. कायदेविषयक अधिकार

लोकसभेचे प्रमुख कार्य कायदे तयार करणे हे आहे. सामान्य विधेयके संसदेत लोकसभा किंवा राज्यसभा यांपैकी कोणत्याही सभागृहात मांडता येतात. विधेयक कायदा होण्यासाठी सामान्यतः दोन्ही सभागृहांची संमती आवश्यक असते आणि त्यानंतर राष्ट्रपतींची संमती घेतली जाते. दोन्ही सभागृहांमध्ये सामान्य विधेयकाबाबत मतभेद झाल्यास राज्यघटनेतील तरतुदींनुसार संयुक्त बैठक बोलावली जाऊ शकते. मात्र, धनविधेयकाच्या बाबतीत संयुक्त बैठकीची तरतूद लागू होत नाही.

२. आर्थिक अधिकार

लोकसभेला आर्थिक बाबतीत विशेष अधिकार आहेत. धनविधेयक केवळ लोकसभेतच मांडता येते आणि ते राष्ट्रपतींच्या शिफारशीने मांडले जाते. धनविधेयक आहे की नाही, याबाबत लोकसभा अध्यक्षांचा निर्णय महत्त्वाचा असतो. धनविधेयक लोकसभेने मंजूर केल्यानंतर राज्यसभेला त्यावर शिफारशी करण्यासाठी १४ दिवसांचा कालावधी मिळतो. लोकसभा त्या शिफारशी स्वीकारू किंवा नाकारू शकते. याशिवाय केंद्र सरकारचा वार्षिक अर्थसंकल्प, अनुदानाच्या मागण्या आणि सरकारी खर्चासंबंधीच्या बाबींमध्ये लोकसभेची महत्त्वपूर्ण भूमिका असते.

३. कार्यकारी अधिकार

भारतामध्ये संसदीय शासनपद्धती असल्यामुळे केंद्रीय मंत्रिपरिषद लोकसभेला सामूहिकरीत्या जबाबदार असते. लोकसभा प्रश्नोत्तराचा तास, चर्चासत्रे, लक्षवेधी सूचना आणि अविश्वास प्रस्ताव यांसारख्या संसदीय साधनांद्वारे सरकारवर नियंत्रण ठेवते. लोकसभेत अविश्वास प्रस्ताव मंजूर झाल्यास मंत्रिपरिषदेला राजीनामा द्यावा लागतो. त्यामुळे सरकारच्या कार्यपद्धतीवर नियंत्रण ठेवण्याचा लोकसभेला महत्त्वाचा अधिकार आहे.

४. निवडणुकीविषयक अधिकार

लोकसभेचे निवडून आलेले सदस्य राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीत सहभागी होतात. राष्ट्रपतींच्या निवडणूक मंडळात संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचे निवडून आलेले सदस्य आणि राज्यांच्या तसेच संबंधित केंद्रशासित प्रदेशांच्या विधानसभांचे निवडून आलेले सदस्य असतात. उपराष्ट्रपतींच्या निवडणुकीत संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचे निवडून आलेले आणि नामनिर्देशित सदस्य सहभागी होतात. लोकसभा सदस्य आपल्या सभागृहाचा अध्यक्ष आणि उपाध्यक्ष निवडतात.

५. घटनादुरुस्तीविषयक अधिकार

भारतीय राज्यघटनेत बदल करण्यासाठी संसदेला कलम ३६८ नुसार अधिकार देण्यात आला आहे. घटनादुरुस्ती विधेयक लोकसभा किंवा राज्यसभा यांपैकी कोणत्याही सभागृहात मांडता येते. आवश्यक बहुमताने दोन्ही सभागृहांनी ते स्वतंत्रपणे मंजूर करणे आवश्यक असते. काही घटनादुरुस्त्यांसाठी किमान निम्म्या राज्यांच्या विधानमंडळांची मान्यताही आवश्यक असते. त्यामुळे लोकसभा राज्यघटनेच्या विकासप्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावते.

६. न्यायविषयक अधिकार

लोकसभेला काही न्यायविषयक अधिकारही आहेत. राष्ट्रपतींवरील महाभियोगाच्या प्रक्रियेत लोकसभा सहभागी होऊ शकते. सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयांच्या न्यायाधीशांना पदावरून दूर करण्याच्या प्रक्रियेतही लोकसभेची भूमिका असते. संबंधित प्रस्तावासाठी राज्यघटनेत निर्धारित केलेली प्रक्रिया आणि विशेष बहुमत आवश्यक असते.

७. जनतेच्या समस्यांचे प्रतिनिधित्व

लोकसभा हे जनतेच्या प्रश्नांना राष्ट्रीय स्तरावर मांडण्याचे महत्त्वाचे व्यासपीठ आहे. खासदार आपल्या मतदारसंघातील रस्ते, पाणी, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि विकासाशी संबंधित प्रश्न संसदेत उपस्थित करतात. चर्चेद्वारे सरकारचे लक्ष जनतेच्या समस्यांकडे वेधले जाते आणि त्यावर उपाययोजना करण्यासाठी दबाव निर्माण होतो.

निष्कर्ष

लोकसभा ही भारतीय लोकशाही व्यवस्थेतील अत्यंत महत्त्वाची संस्था आहे. जनतेचे प्रतिनिधित्व करणे, कायदे तयार करणे, अर्थसंकल्प मंजूर करणे आणि केंद्रीय मंत्रिपरिषदेवर नियंत्रण ठेवणे ही तिची प्रमुख कार्ये आहेत. आर्थिक आणि कार्यकारी अधिकारांमुळे लोकसभेला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. लोकसभेच्या प्रभावी कार्यामुळे शासन अधिक उत्तरदायी आणि पारदर्शक बनते. म्हणूनच लोकसभा ही भारतीय लोकशाहीचे प्रतिनिधिक स्वरूप आणि जनतेच्या सार्वभौम इच्छेचे महत्त्वपूर्ण प्रतीक आहे.

राज्यसभा : रचना आणि अधिकार

DACL PSI

१. प्रस्तावना

भारतीय संसद ही राष्ट्रपती, लोकसभा आणि राज्यसभा या तीन घटकांनी मिळून बनलेली आहे. राज्यसभा हे संसदेचे वरिष्ठ सभागृह असून त्याला भारतीय संघराज्य व्यवस्थेत महत्त्वाचे स्थान आहे. राज्यसभेमध्ये प्रामुख्याने राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांचे प्रतिनिधित्व केले जाते. लोकसभेप्रमाणे राज्यसभा विसर्जित होत नाही. ती कायमस्वरूपी सभागृह आहे. कायदे तयार करणे, घटनादुरुस्ती, सरकारच्या कामकाजावर चर्चा करणे आणि राज्यांच्या हितांचे संरक्षण करणे ही राज्यसभेची प्रमुख कार्ये आहेत.

२. राज्यसभेची रचना

१. घटनात्मक तरतूद : भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ८० मध्ये राज्यसभेच्या रचनेची तरतूद करण्यात आली आहे.

२. सदस्यसंख्या : राज्यसभेची कमाल सदस्यसंख्या २५० आहे. यामध्ये जास्तीत जास्त २३८ प्रतिनिधी आणि १२ राष्ट्रपती-नामनिर्देशित सदस्य असू शकतात. सध्याची निर्धारित सदस्यसंख्या २४५ आहे.

३. राज्यांचे प्रतिनिधित्व : राज्यसभेतील राज्यांचे प्रतिनिधी संबंधित राज्यांच्या विधानसभेतील निवडून आलेल्या सदस्यांकडून निवडले जातात.

४. निवडणूक पद्धती : राज्यसभेच्या राज्यप्रतिनिधींची निवड प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व पद्धतीने आणि एकल संक्रमणीय मताद्वारे केली जाते.

५. केंद्रशासित प्रदेशांचे प्रतिनिधित्व : कायद्यानुसार निर्धारित काही केंद्रशासित प्रदेशांना राज्यसभेत प्रतिनिधित्व दिले जाते.

६. राष्ट्रपतींचे नामनिर्देशन : साहित्य, विज्ञान, कला आणि समाजसेवा या क्षेत्रांतील विशेष ज्ञान किंवा व्यावहारिक अनुभव असलेल्या १२ व्यक्तींना राष्ट्रपती राज्यसभेत नामनिर्देशित करू शकतात.

७. सदस्यत्वाची पात्रता : राज्यसभेचा सदस्य होण्यासाठी व्यक्ती भारतीय नागरिक असणे, किमान ३० वर्षे वय पूर्ण असणे कोणत्याही शासकीय लाभाचा पदावर नसू नये आणि कायद्यानुसार निर्धारित इतर पात्रता पूर्ण करणे आवश्यक आहे.

८. कायमस्वरूपी सभागृह : राज्यसभा कधीही पूर्णपणे विसर्जित होत नाही. त्यामुळे तिला कायमस्वरूपी सभागृह म्हटले जाते.

९. सदस्यांचा कार्यकाळ : राज्यसभेच्या प्रत्येक सदस्याचा कार्यकाळ सहा वर्षांचा असतो. दर दोन वर्षांनी साधारणतः एक-तृतीयांश सदस्य निवृत्त होतात.

१०. सभापती : भारताचे उपराष्ट्रपती हे राज्यसभेचे पदसिद्ध सभापती असतात. ते सभागृहाचे कामकाज चालवतात आणि शिस्त राखतात.

११. उपसभापती : राज्यसभेचे सदस्य आपल्यापैकी एका सदस्याची उपसभापती म्हणून निवड करतात. सभापती अनुपस्थित असताना उपसभापती कामकाज चालवतात.

१२. पक्षीय प्रतिनिधित्व : राज्यसभेत विविध राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक राजकीय पक्षांचे सदस्य असतात. त्यामुळे राज्यांचे आणि विविध राजकीय विचारांचे प्रतिनिधित्व होते.

३. राज्यसभेचे अधिकार आणि कार्ये

१. कायदेविषयक अधिकार

राज्यसभेला सामान्य विधेयकांबाबत लोकसभेइतकेच अधिकार आहेत. सामान्य विधेयक राज्यसभेत किंवा लोकसभेत मांडता येते. विधेयक कायदा होण्यासाठी सामान्यतः दोन्ही सभागृहांची संमती आवश्यक असते. दोन्ही सभागृहांमध्ये मतभेद झाल्यास घटनात्मक अटींनुसार संयुक्त बैठक बोलावली जाऊ शकते. त्यामुळे कायदे तयार करण्याच्या प्रक्रियेत राज्यसभा महत्त्वाची भूमिका बजावते.

२. आर्थिक अधिकार

आर्थिक बाबतीत राज्यसभेचे अधिकार लोकसभेपेक्षा मर्यादित आहेत. धनविधेयक केवळ लोकसभेत मांडता येते. लोकसभेने मंजूर केलेले धनविधेयक राज्यसभेकडे पाठविले जाते. राज्यसभा त्यावर शिफारशी करू शकते; मात्र ते

नाकारू शकत नाही. राज्यसभेने १४ दिवसांच्या आत धनविधेयक परत न केल्यास ते मंजूर झाल्याचे मानले जाते. अर्थसंकल्पावरील चर्चा करून सरकारच्या आर्थिक धोरणांवर राज्यसभा आपली मते मांडू शकते.

३. कार्यकारी अधिकार

केंद्रीय मंत्रिपरिषद लोकसभेला सामूहिकरीत्या जबाबदार असते; त्यामुळे राज्यसभेला सरकारविरुद्ध अविश्वास प्रस्ताव मंजूर करून मंत्रिपरिषद पदच्युत करता येत नाही. तथापि, प्रश्नोत्तराचा तास, चर्चा, लक्षवेधी सूचना आणि इतर संसदीय साधनांद्वारे राज्यसभा सरकारच्या कामकाजावर नियंत्रण ठेवते. मंत्र्यांना त्यांच्या निर्णयांबाबत स्पष्टीकरण देण्यास भाग पाडून सरकारची उत्तरदायित्वाची भावना वाढवते.

४. घटनादुरुस्तीविषयक अधिकार

भारतीय राज्यघटनेत दुरुस्ती करण्यासाठी संसदेला कलम ३६८ नुसार अधिकार आहे. घटनादुरुस्ती विधेयक लोकसभा किंवा राज्यसभा यांपैकी कोणत्याही सभागृहात मांडता येते. आवश्यक विशेष बहुमताने दोन्ही सभागृहांनी स्वतंत्रपणे ते मंजूर करणे आवश्यक असते. काही घटनादुरुस्त्यांसाठी किमान निम्म्या राज्यांच्या विधानमंडळांची मान्यताही आवश्यक असते. या प्रक्रियेत राज्यसभेला लोकसभेइतकेच अधिकार आहेत.

५. निवडणुकीविषयक अधिकार

राज्यसभेचे निवडून आलेले आणि नामनिर्देशित सदस्य उपराष्ट्रपतींच्या निवडणुकीत सहभागी होतात. राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीत मात्र राज्यसभेचे केवळ निवडून आलेले सदस्य सहभागी होतात. राज्यसभेचे सदस्य आपल्यापैकी उपसभापती निवडतात. त्यामुळे राज्यसभेला महत्त्वाचे निवडणूकविषयक अधिकार प्राप्त झाले आहेत.

६. न्यायविषयक अधिकार

राज्यसभेला काही महत्त्वाचे न्यायविषयक अधिकार आहेत. राष्ट्रपतींवरील महाभियोगाच्या प्रक्रियेत राज्यसभा सहभागी होते. सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयांच्या न्यायाधीशांना पदावरून दूर करण्याच्या प्रक्रियेतही तिची भूमिका असते. उपराष्ट्रपतींना पदावरून दूर करण्याचा ठराव राज्यसभेतच मांडला जातो आणि लोकसभेची संमती आवश्यक असते. या प्रक्रियांमध्ये राज्यघटनेतील निर्धारित अटींचे पालन करावे लागते.

७. विशेष अधिकार

राज्यसभेला राज्यांच्या हितांचे संरक्षण करणारे दोन महत्त्वाचे विशेष अधिकार आहेत.

- कलम २४९: उपस्थित आणि मतदान करणाऱ्या सदस्यांपैकी दोन-तृतीयांश बहुमताने राष्ट्रीय हितासाठी राज्यसूचीतील विषयावर संसदेला कायदा करण्याचा अधिकार देणारा ठराव राज्यसभा मंजूर करू शकते.
- कलम ३१२: दोन-तृतीयांश बहुमताने ठराव मंजूर करून नवीन अखिल भारतीय सेवा निर्माण करण्याचा अधिकार संसदेला देण्याची शिफारस राज्यसभा करू शकते.

हे अधिकार भारतीय संघराज्य व्यवस्थेत राज्यसभेचे महत्त्व अधोरेखित करतात.

८. चर्चात्मक आणि प्रतिनिधित्वाचे कार्य

राज्यसभा राष्ट्रीय महत्त्वाच्या प्रश्नांवर चर्चा करण्याचे व्यासपीठ आहे. अनुभवी सदस्य, विविध क्षेत्रांतील तज्ज्ञ आणि राज्यांचे प्रतिनिधी सार्वजनिक धोरणांवर विचार मांडतात. घाईघाईने कायदे होऊ नयेत, विधेयकांचे पुनर्विलोकन व्हावे आणि विविध राज्यांच्या हितांचा विचार व्हावा, यासाठी राज्यसभा महत्त्वाची भूमिका बजावते.

निष्कर्ष

राज्यसभा ही भारतीय संसदीय लोकशाहीतील महत्त्वाची संस्था आहे. कायमस्वरूपी सभागृह म्हणून ती कायदेविषयक कामकाजात सातत्य राखते आणि राज्यांच्या हितांचे प्रतिनिधित्व करते. आर्थिक बाबतीत तिचे अधिकार मर्यादित असले, तरी सामान्य कायदे, घटनादुरुस्ती आणि विशेष घटनात्मक अधिकारांमध्ये तिचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. राज्यसभा ही भारतीय संघराज्य व्यवस्थेचे संतुलन राखणारी आणि संसदेच्या कायदेप्रक्रियेला अधिक विचारपूर्ण बनवणारी संस्था आहे.

विधानसभा : रचना आणि अधिकार

१. प्रस्तावना

DADU PS I

भारत हा संघराज्यात्मक देश असून केंद्राप्रमाणेच राज्यांमध्येही संसदीय शासनव्यवस्था आहे. राज्याच्या विधिमंडळातील विधानसभा हे लोकप्रतिनिधींचे महत्त्वाचे सभागृह आहे. विधानसभेचे सदस्य राज्यातील जनतेकडून थेट निवडले जातात. राज्यासाठी कायदे तयार करणे, अर्थसंकल्प मंजूर करणे, राज्य सरकारवर नियंत्रण ठेवणे आणि जनतेच्या समस्या मांडणे ही विधानसभेची प्रमुख कार्ये आहेत. राज्याच्या राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक विकासामध्ये विधानसभेची भूमिका महत्त्वाची असते.

२. विधानसभेची रचना – मुद्द्यानुसार

१. घटनात्मक तरतूद : भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १७० मध्ये राज्य विधानसभेच्या रचनेची तरतूद करण्यात आली आहे.

२. सदस्यसंख्या : विधानसभेची सदस्यसंख्या सामान्यतः किमान ६० आणि कमाल ५०० असते. काही लहान राज्यांसाठी राज्यघटनेत अपवादात्मक तरतुदी आहेत. महाराष्ट्र विधानसभेची सदस्यसंख्या २८८ आहे.

३. प्रत्यक्ष निवडणूक : विधानसभेचे सदस्य राज्यातील जनतेकडून थेट निवडले जातात. राज्याचे प्रादेशिक मतदारसंघ निश्चित केलेले असतात.

४. मतदानाचा अधिकार : वयाची १८ वर्षे पूर्ण केलेल्या पात्र भारतीय नागरिकांना विधानसभा निवडणुकीत मतदान करता येते.

५. राखीव जागा : अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसाठी लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार काही मतदारसंघ राखीव ठेवले जातात.

६. सदस्यत्वाची पात्रता : विधानसभा सदस्य होण्यासाठी व्यक्ती भारतीय नागरिक असणे, किमान २५ वर्षे वय पूर्ण असणे आणि कोणत्याही शासकीय लाभाचा पदावर नसू नये कायद्यानुसार निर्धारित इतर पात्रता पूर्ण करणे आवश्यक आहे.

७. कार्यकाळ : विधानसभेचा सामान्य कार्यकाळ पाच वर्षांचा असतो. मात्र, राज्यपाल घटनात्मक तरतुदींनुसार विधानसभा मुदतीपूर्वी विसर्जित करू शकतात. राष्ट्रीय आणीबाणीच्या काळात संसदेने कायद्यानुसार कार्यकाळ वाढविण्याची तरतूद आहे.

८. विधानसभा अध्यक्ष : विधानसभेचे सदस्य आपल्यापैकी एका सदस्याची अध्यक्ष म्हणून निवड करतात. अध्यक्ष सभागृहाचे कामकाज चालवतात आणि शिस्त राखतात.

९. उपाध्यक्ष : विधानसभेचे सदस्य आपल्यापैकी उपाध्यक्षाची निवड करतात. अध्यक्ष अनुपस्थित असताना उपाध्यक्ष सभागृहाचे कामकाज सांभाळतात.

१०. राजकीय पक्षांचे प्रतिनिधित्व : विधानसभेत विविध राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक राजकीय पक्षांचे प्रतिनिधी असतात. निवडणुकीतील बहुमतानुसार राज्यात सरकार स्थापन होते.

११. मुख्यमंत्री आणि मंत्रिमंडळ : बहुमत प्राप्त पक्ष किंवा आघाडीचा नेता मुख्यमंत्री बनतो. मुख्यमंत्री यांच्या नेतृत्वाखालील मंत्रिपरिषद विधानसभेला सामूहिकरीत्या जबाबदार असते.

१२. अधिवेशन : राज्यपाल विधानसभेची अधिवेशने बोलावतात. दोन अधिवेशनांमधील अंतर सहा महिन्यांपेक्षा अधिक असू शकत नाही.

३. विधानसभेचे अधिकार आणि कार्ये

१. कायदेविषयक अधिकार

विधानसभा राज्यासाठी कायदे तयार करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करते. राज्यसूचीतील पोलीस, सार्वजनिक आरोग्य, शेती आणि स्थानिक शासन यांसारख्या विषयांवर राज्यघटनेच्या तरतुदींनुसार राज्य विधिमंडळ कायदे करू शकते. समवर्ती सूचीतील विषयांवरही राज्याला कायदे करण्याचा अधिकार आहे; मात्र केंद्र आणि राज्य कायद्यांमध्ये विसंगती असल्यास कलम २५४ मधील तरतुदी लागू होऊ शकतात. ज्या राज्यांत विधान परिषद आहे, तेथे सामान्य विधेयकांच्या प्रक्रियेत दोन्ही सभागृहांची भूमिका असते.

२. आर्थिक अधिकार

विधानसभेला आर्थिक बाबतीत महत्त्वाचे अधिकार आहेत. राज्याचा वार्षिक अर्थसंकल्प विधानसभेसमोर मांडला जातो. अनुदानाच्या मागण्यांवर चर्चा करून मतदान केले जाते आणि सरकारी खर्चाला मंजुरी दिली जाते. धनविधेयक राज्य विधानमंडळात केवळ विधानसभेतच मांडता येते. विधान परिषद असलेल्या राज्यात ती धनविधेयकाबाबत शिफारशी करू शकते; मात्र १४ दिवसांच्या आत विधेयक परत करावे लागते. राज्याच्या आर्थिक व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवण्याचे महत्त्वाचे साधन म्हणून विधानसभा कार्य करते.

३. कार्यकारी अधिकार

राज्याची मंत्रिपरिषद विधानसभेला सामूहिकरीत्या जबाबदार असते. विधानसभा प्रश्नोत्तराचा तास, चर्चा, लक्षवेधी सूचना आणि अविश्वास प्रस्ताव यांसारख्या संसदीय साधनांचा वापर करून सरकारवर नियंत्रण ठेवते. विधानसभेत अविश्वास प्रस्ताव मंजूर झाल्यास मंत्रिपरिषदेला राजीनामा द्यावा लागतो किंवा घटनात्मक प्रक्रियेनुसार पुढील निर्णय घ्यावा लागतो. त्यामुळे राज्य सरकारच्या कार्यक्षमतेवर आणि उत्तरदायित्वावर विधानसभेचे नियंत्रण असते.

४. निवडणुकीविषयक अधिकार

विधानसभेचे निवडून आलेले सदस्य राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीत सहभागी होतात. राष्ट्रपतींच्या निवडणूक मंडळात संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचे निवडून आलेले सदस्य आणि राज्यांच्या तसेच संबंधित केंद्रशासित प्रदेशांच्या विधानसभांचे निवडून आलेले सदस्य समाविष्ट असतात. विधानसभेचे सदस्य आपल्या सभागृहाचा अध्यक्ष आणि उपाध्यक्ष निवडतात. तसेच राज्यसभेच्या निवडणुकीत विधानसभेचे निवडून आलेले सदस्य सहभागी होतात.

५. घटनादुरुस्तीविषयक अधिकार

काही घटनादुरुस्त्यांसाठी संसदेने विधेयक विशेष बहुमताने मंजूर केल्यानंतर किमान निम्म्या राज्यांच्या विधानमंडळांची मान्यता आवश्यक असते. अशा वेळी विधानसभा राज्यघटनेच्या दुरुस्ती प्रक्रियेत सहभागी होते. संघराज्य रचनेशी संबंधित विषयांमध्ये राज्यांची भूमिका कायम ठेवण्यासाठी ही तरतूद महत्त्वाची आहे.

६. जनतेच्या समस्यांचे प्रतिनिधित्व

विधानसभा ही राज्यातील जनतेच्या समस्या मांडण्याचे महत्त्वाचे व्यासपीठ आहे. आमदार आपल्या मतदारसंघातील पाणीपुरवठा, रस्ते, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि शेती यांसारखे प्रश्न सभागृहात मांडतात. चर्चेद्वारे सरकारचे लक्ष या समस्यांकडे वेधले जाते आणि उपाययोजनांसाठी दबाव निर्माण होतो.

निष्कर्ष

विधानसभा ही राज्याच्या लोकशाही शासनव्यवस्थेतील अत्यंत महत्त्वाची संस्था आहे. कायदे तयार करणे, अर्थसंकल्प मंजूर करणे, सरकारवर नियंत्रण ठेवणे आणि जनतेच्या समस्या मांडणे ही तिची प्रमुख कार्ये आहेत. विधानसभेमुळे राज्य सरकार जनतेप्रती उत्तरदायी राहते. म्हणूनच विधानसभा ही राज्यातील लोकशाही, जनप्रतिनिधित्व आणि लोककल्याणकारी शासनव्यवस्थेचा महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे.

विधानपरिषद : रचना आणि अधिकार

१. प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटनेनुसार काही राज्यांमध्ये द्विगृही विधिमंडळाची व्यवस्था आहे. अशा राज्यांमध्ये विधानसभा हे कनिष्ठ सभागृह, तर विधानपरिषद हे वरिष्ठ सभागृह असते. विधानपरिषदेला राज्य विधिमंडळाचे उच्च सभागृह असेही म्हणतात. कायद्यांचा पुनर्विचार करणे, अनुभवी व्यक्तींना विधिमंडळात प्रतिनिधित्व देणे, सार्वजनिक प्रश्नांवर चर्चा करणे आणि विधिनिर्मितीची प्रक्रिया अधिक विचारपूर्वक पार पाडणे ही विधानपरिषदेची प्रमुख कार्ये आहेत. महाराष्ट्र, कर्नाटक, उत्तर प्रदेश, बिहार, तेलंगणा आणि आंध्र प्रदेश या राज्यांमध्ये विधानपरिषद आहे.

२. विधानपरिषदेची रचना

१. घटनात्मक तरतूद : भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १६८ मध्ये राज्य विधिमंडळाच्या रचनेची तरतूद आहे. कलम १६९ नुसार संसद कायदा करून एखाद्या राज्यात विधानपरिषदेची स्थापना किंवा तिचे उच्चाटन करू शकते.

२. सदस्यसंख्या : कलम १७१ नुसार विधानपरिषदेची सदस्यसंख्या संबंधित राज्याच्या विधानसभेच्या सदस्यसंख्येच्या एक-तृतीयांशापेक्षा जास्त नसावी आणि सामान्यतः ४० पेक्षा कमी नसावी.

३. अप्रत्यक्ष निवडणूक : विधानपरिषदेतील बहुतांश सदस्यांची निवड अप्रत्यक्ष पद्धतीने होते. विविध मतदारसंघांतील प्रतिनिधी निवडून येतात.

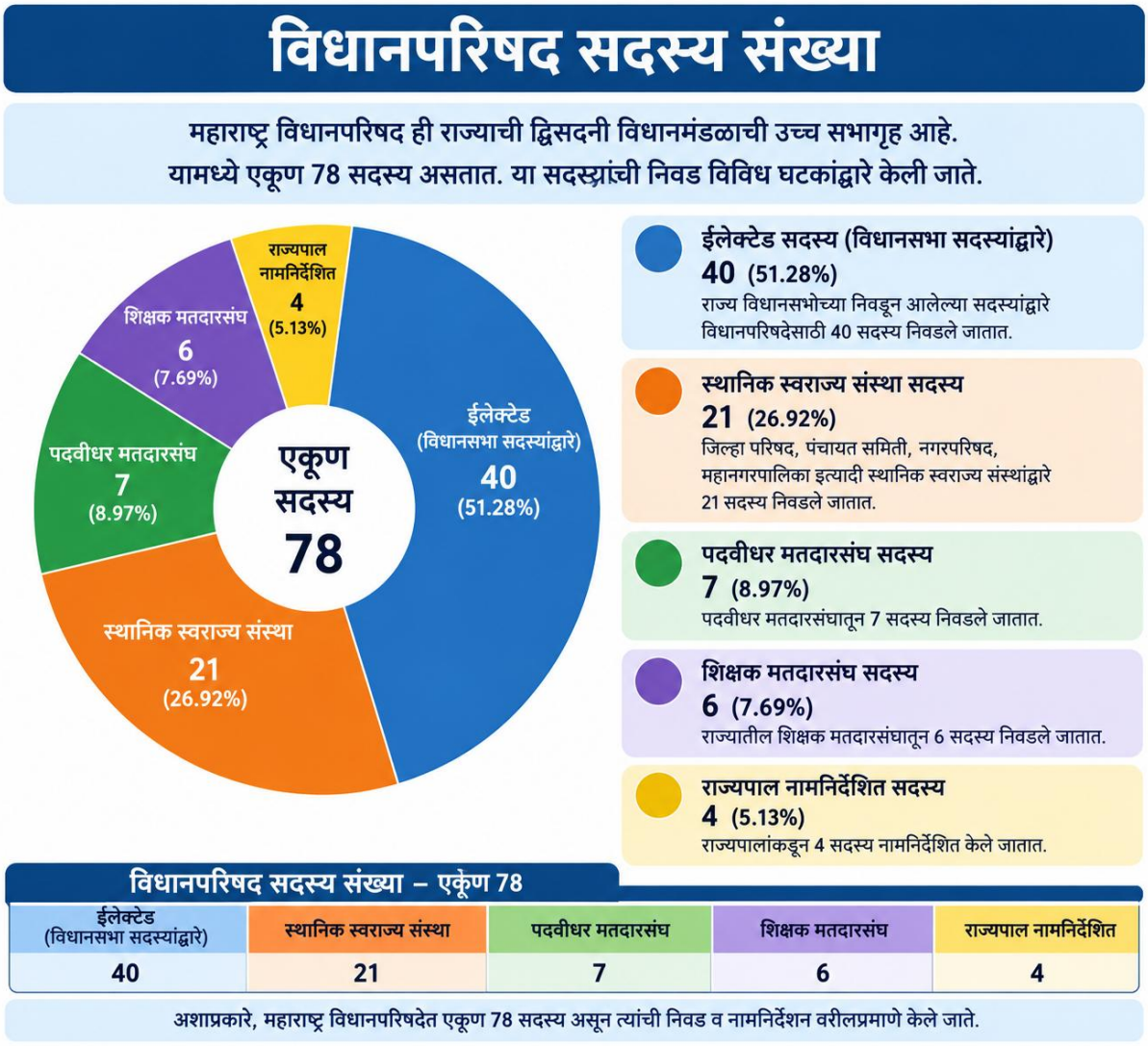
४. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे प्रतिनिधी : साधारणतः एक-तृतीयांश सदस्यांची निवड महानगरपालिका, नगरपालिका, जिल्हा परिषदा आणि इतर कायद्याने निर्धारित स्थानिक प्राधिकरणांतील सदस्यांच्या मतदारसंघातून होते.

५. विधानसभा सदस्यांकडून निवड : साधारणतः एक-तृतीयांश सदस्यांची निवड विधानसभेचे निवडून आलेले सदस्य करतात. या निवडणुकीत प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व आणि एकल संक्रमणीय मतपद्धतीचा वापर केला जातो.

६. पदवीधर मतदारसंघ : साधारणतः एक-बारावा हिस्सा सदस्य पदवीधर मतदारसंघातून निवडला जातो. यासाठी राज्यघटना आणि कायद्यानुसार आवश्यक पात्रता पूर्ण करणारे मतदार मतदान करतात.

७. शिक्षक मतदारसंघ : साधारणतः एक-बारावा हिस्सा सदस्य शिक्षक मतदारसंघातून निवडला जातो. निर्धारित पात्रता पूर्ण करणाऱ्या शिक्षकांना या निवडणुकीत मतदान करता येते.

८. राज्यपालांचे नामनिर्देशन : उर्वरित साधारणतः एक-षष्ठांश सदस्य राज्यपाल नामनिर्देशित करतात. साहित्य, विज्ञान, कला, सहकारी चळवळ आणि समाजसेवा या क्षेत्रांत विशेष ज्ञान किंवा व्यावहारिक अनुभव असलेल्या व्यक्तींना नामनिर्देशन दिले जाते.

९. सदस्यत्वाची पात्रता : विधानपरिषदेचा सदस्य होण्यासाठी व्यक्ती भारतीय नागरिक असणे, किमान ३० वर्षे वय पूर्ण असणे आणि कायद्यानुसार निर्धारित इतर पात्रता पूर्ण करणे आवश्यक आहे.

१०. कायमस्वरूपी सभागृह : विधानपरिषद कधीही पूर्णपणे विसर्जित होत नाही. ती कायमस्वरूपी सभागृह आहे.

११. सदस्यांचा कार्यकाळ : विधानपरिषदेच्या प्रत्येक सदस्याचा कार्यकाळ **सहा** वर्षांचा असतो. दर दोन वर्षांनी साधारणतः एक-तृतीयांश सदस्य निवृत्त होतात.

१२. सभापती आणि उपसभापती : विधानपरिषदेचे सदस्य आपल्यापैकी सभापती आणि उपसभापती निवडतात. ते सभागृहाचे कामकाज चालवतात आणि शिस्त राखतात.

३. विधानपरिषदेचे अधिकार आणि कार्ये

१. कायदेविषयक अधिकार

विधानपरिषद राज्यातील कायदे तयार करण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होते. सामान्य विधेयके विधानसभा किंवा विधानपरिषद यांपैकी कोणत्याही सभागृहात मांडता येतात. मात्र, विधानसभेने मंजूर केलेल्या सामान्य विधेयकाला विधानपरिषद अनिश्चित काळासाठी रोखू शकत नाही. पहिल्या वेळी ती विधेयक जास्तीत जास्त तीन महिन्यांपर्यंत आणि पुन्हा मंजूर होऊन आलेल्या विधेयकाला जास्तीत जास्त एक महिन्यापर्यंत विलंब करू शकते. त्यानंतर घटनात्मक प्रक्रियेनुसार विधेयक विधानसभेने मंजूर केलेल्या स्वरूपात पुढे जाऊ शकते. त्यामुळे विधानपरिषद पुनर्विचार करणारे सभागृह म्हणून कार्य करते.

२. आर्थिक अधिकार

आर्थिक बाबतीत विधानपरिषदेचे अधिकार मर्यादित आहेत. धनविधेयक केवळ विधानसभेतच मांडता येते. विधानसभेने मंजूर केलेले धनविधेयक विधानपरिषदेकडे पाठविले जाते. विधानपरिषद त्यावर शिफारशी करू शकते; परंतु ते नाकारू शकत नाही. धनविधेयक १४ दिवसांच्या आत विधानसभेकडे परत करणे आवश्यक आहे. या कालावधीत ते परत न केल्यास ते विधानसभेने मंजूर केलेल्या स्वरूपात दोन्ही सभागृहांनी मंजूर केलेले मानले जाते.

DACL PS I

३. कार्यकारी अधिकार

विधानपरिषदेला राज्य सरकारच्या कामकाजावर चर्चा करून नियंत्रण ठेवण्याची मर्यादित संधी आहे. सदस्य प्रश्नोत्तराचा तास, चर्चा, लक्षवेधी सूचना आणि इतर संसदीय साधनांद्वारे सरकारच्या धोरणांवर प्रश्न उपस्थित करतात. तथापि, राज्याची मंत्रिपरिषद विधानसभेला सामूहिकरीत्या जबाबदार असते. त्यामुळे विधानपरिषद अविश्वास प्रस्तावाद्वारे सरकारला पदच्युत करू शकत नाही.

४. पुनर्विचार आणि सल्लागार कार्य

विधानपरिषदेचे महत्त्वाचे कार्य म्हणजे विधेयकांचे पुनर्विलोकन करणे. विधेयकातील त्रुटी, त्याचे सामाजिक परिणाम, आर्थिक परिणाम आणि कायदेशीर बाबी यांवर सदस्य चर्चा करतात. अनुभवी राजकारणी, शिक्षक, पदवीधर आणि विविध क्षेत्रांतील तज्ज्ञांना प्रतिनिधित्व मिळत असल्यामुळे विधिनिर्मितीच्या प्रक्रियेत विचारांची विविधता निर्माण होते.

५. घटनात्मक आणि सार्वजनिक प्रश्नांवरील चर्चा

विधानपरिषद राज्याच्या विकासाशी संबंधित प्रश्नांवर चर्चा करते. शिक्षण, आरोग्य, शेती, उद्योग, पर्यावरण आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या समस्यांवर सदस्य आपली मते मांडतात. अशा चर्चांमुळे शासनाचे लक्ष महत्त्वाच्या विषयांकडे वेधले जाते आणि धोरणांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी सूचना मिळतात.

६. निवडणुकीविषयक कार्य

विधानपरिषदेचे सदस्य सभापती आणि उपसभापती निवडतात. तसेच राज्यसभेच्या निवडणुकीत विधानपरिषदेचे सदस्य मतदान करत नाहीत; या निवडणुकीत राज्य विधानसभेचे निवडून आलेले सदस्य सहभागी होतात. राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीतही विधानपरिषदेचे सदस्य सहभागी होत नाहीत.

निष्कर्ष

विधानपरिषद ही राज्य विधिमंडळातील पुनर्विचार करणारी आणि सल्लागार भूमिका बजावणारी महत्त्वाची संस्था आहे. कायद्यांतील त्रुटी दूर करणे, अनुभवी व्यक्तींना प्रतिनिधित्व देणे आणि सार्वजनिक प्रश्नांवर सखोल चर्चा करणे ही तिची प्रमुख कार्ये आहेत. विधानसभेच्या तुलनेत तिचे आर्थिक आणि कार्यकारी अधिकार मर्यादित असले, तरी विधिनिर्मिती अधिक गुणवत्तापूर्ण करण्यासाठी तिचे योगदान महत्त्वाचे आहे. विधानपरिषद ही राज्यातील कायदेप्रक्रियेत सातत्य, अनुभव आणि विचारपूर्वक निर्णय घेण्यास मदत करणारी संस्था आहे.

प्रश्न

1. लोकसभेची रचना सांगून कार्य अधोरेखित करा.
2. राज्यसभेची रचना विशद करा.
3. विधानसभा व विधान परिषद यांच्यातील फरक स्पष्ट करा.

DACEPS I

प्रकरण ४ थे

कार्यकारी मंडळ

भारताचे राष्ट्रपती : पदाची रचना आणि अधिकार

१. प्रस्तावना

भारत हा लोकशाहीप्रधान प्रजासत्ताक देश आहे. भारतीय राज्यघटनेनुसार राष्ट्रपती हे देशाचे घटनात्मक प्रमुख आहेत. केंद्र सरकारची सर्व कार्यकारी सत्ता राष्ट्रपतींच्या नावे वापरली जाते; मात्र संसदीय शासनपद्धतीनुसार राष्ट्रपती सामान्यतः पंतप्रधानांच्या नेतृत्वाखालील मंत्रिपरिषदेच्या सल्ल्यानुसार कार्य करतात. राष्ट्रपती हे देशाचे प्रथम नागरिक असून भारतीय संघराज्याचे प्रतिनिधित्व करतात. देशाची एकता, अखंडता आणि राज्यघटनेचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने राष्ट्रपतींच्या पदाला विशेष महत्त्व आहे.

DACL PS I

२. राष्ट्रपती पदाची रचना

घटनात्मक तरतूद : भारतीय राज्यघटनेच्या **कलम ५२** नुसार भारताला एक राष्ट्रपती असेल, अशी तरतूद आहे.

देशाचे घटनात्मक प्रमुख : राष्ट्रपती हे भारताचे घटनात्मक प्रमुख आणि प्रथम नागरिक आहेत.

निवडणूक पद्धती : राष्ट्रपतींची निवड अप्रत्यक्ष पद्धतीने होते. त्यांची निवड एका निवडणूक मंडळाद्वारे केली राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीत संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचे निवडून आलेले सदस्य तसेच राज्यांच्या आणि संबंधित केंद्रशासित प्रदेशांच्या विधानसभांचे निवडून आलेले सदस्य सहभागी होतात. नामनिर्देशित सदस्य मतदान करत नाहीत.

मतदान पद्धती : राष्ट्रपतींची निवड प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व पद्धतीने आणि एकल संक्रमणीय मताद्वारे गुप्त मतदानाने केली जाते.

पात्रता : राष्ट्रपतीपदाच्या उमेदवाराचे भारतीय नागरिकत्व असणे, वय किमान ३५ वर्षे पूर्ण असणे, लोकसभेचा सदस्य होण्यासाठी पात्र असणे आणि लाभाचे पद धारण करत नसणे आवश्यक आहे. राज्यघटनेतील अपवाद लागू होतात.

कार्यकाळ : राष्ट्रपतींचा कार्यकाळ पाच वर्षांचा असतो. ते पुन्हा निवडून येऊ शकतात.

राजीनामा : राष्ट्रपती उपराष्ट्रपतींकडे लेखी राजीनामा देतात.

पदच्युती : राज्यघटनेचे उल्लंघन केल्याबद्दल महाभियोगाच्या प्रक्रियेद्वारे राष्ट्रपतींना पदावरून दूर करता येते.

शपथ : राष्ट्रपती पदग्रहणापूर्वी राज्यघटनेचे संरक्षण, संवर्धन आणि रक्षण करण्याची शपथ घेतात. ही शपथ भारताचे सरन्यायाधीश किंवा त्यांच्या अनुपस्थितीत सर्वोच्च न्यायालयातील उपलब्ध ज्येष्ठतम न्यायाधीश देतात.

अनुपस्थितीतील व्यवस्था : राष्ट्रपतींचे पद रिक्त झाल्यास किंवा राष्ट्रपती कार्य करण्यास असमर्थ असल्यास राज्यघटनेनुसार उपराष्ट्रपती किंवा अन्य निर्धारित व्यवस्था लागू होते.

वेतन आणि सुविधा : राष्ट्रपतींना वेतन,पाच लाख मासिक आणि अधिकृत राष्ट्रपती भवन निवासस्थान आणि इतर सुविधा दिल्या जातात.

३. राष्ट्रपतींचे अधिकार आणि कार्ये

१. कार्यकारी अधिकार

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ५३ नुसार संघाची कार्यकारी सत्ता राष्ट्रपतींकडे निहित आहे. पंतप्रधानांची नियुक्ती राष्ट्रपती करतात आणि पंतप्रधानांच्या सल्ल्यानुसार इतर मंत्र्यांची नियुक्ती करतात. राज्यपाल, महान्यायवादी, नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक तसेच घटनात्मक तरतुदींनुसार इतर महत्त्वाच्या पदांवरील नियुक्त्यांमध्ये राष्ट्रपतींची भूमिका असते. केंद्र सरकारचे कार्यकारी निर्णय राष्ट्रपतींच्या नावे घेतले जातात. तथापि, संसदीय शासनपद्धतीमध्ये राष्ट्रपती सामान्यतः मंत्रिपरिषदेच्या सल्ल्यानुसार कार्य करतात.

DACEES

२. कायदेविषयक अधिकार

राष्ट्रपती हे भारतीय संसदेचे एक घटक आहेत. ते संसदेचे अधिवेशन बोलावतात, अधिवेशन समाप्त करतात आणि लोकसभा विसर्जित करू शकतात. संसदेने मंजूर केलेल्या विधेयकाला राष्ट्रपतींची संमती मिळाल्यानंतर ते सामान्यतः कायदा बनते. राष्ट्रपती सामान्य विधेयकाला संमती देऊ शकतात, संमती रोखू शकतात किंवा ते पुनर्विचारासाठी परत पाठवू शकतात. मात्र, संसदेने ते पुन्हा मंजूर केल्यास राष्ट्रपतींना संमती द्यावी लागते. धनविधेयक पुनर्विचारासाठी परत पाठविता येत नाही. संसदेचे अधिवेशन सुरू नसताना विशिष्ट परिस्थितीत कलम १२३ नुसार अध्यादेश काढण्याचाही अधिकार राष्ट्रपतींना आहे.

३. आर्थिक अधिकार

केंद्र सरकारचा वार्षिक अर्थसंकल्प राष्ट्रपतींच्या नावाने संसदेसमोर मांडला जातो. धनविधेयक मांडण्यासाठी राष्ट्रपतींची शिफारस आवश्यक असते. अनुदानाच्या मागण्या आणि सरकारी खर्चाच्या प्रक्रियेत घटनात्मक तरतुदींनुसार राष्ट्रपतींची भूमिका असते. भारताच्या आकस्मिकता निधीशी संबंधित बाबींमध्येही त्यांचे घटनात्मक अधिकार आहेत.

४. न्यायविषयक अधिकार

कलम ७२ नुसार राष्ट्रपतींना काही गुन्ह्यांमध्ये शिक्षा माफ करणे, शिक्षेची अंमलबजावणी स्थगित करणे, शिक्षा कमी करणे किंवा तिचे स्वरूप बदलणे यांसारखे अधिकार आहेत. हे अधिकार विशेषतः न्यायालयीन शिक्षांशी, लष्करी न्यायालयांनी दिलेल्या शिक्षांशी आणि मृत्युदंडाच्या शिक्षांशी संबंधित बाबींमध्ये लागू होतात. या अधिकारांचा वापर घटनात्मक तरतुदी आणि लागू कायद्यांनुसार केला जातो.

५. लष्करी अधिकार

भारताच्या तिन्ही संरक्षण दलांचे सर्वोच्च सेनापती राष्ट्रपती असतात. लष्कर, नौदल आणि वायुदलाच्या सर्वोच्च पदांवरील नियुक्त्यांमध्ये त्यांची घटनात्मक भूमिका असते. युद्ध किंवा शांततेशी संबंधित औपचारिक निर्णयही घटनात्मक प्रक्रियेनुसार घेतले जातात. प्रत्यक्ष संरक्षणविषयक धोरणे आणि निर्णय मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानुसार राबविले जातात.

६. आणीबाणीविषयक अधिकार

भारतीय राज्यघटनेत राष्ट्रपतींना तीन प्रकारच्या आणीबाणी घोषित करण्याचे अधिकार दिले आहेत.

- राष्ट्रीय आणीबाणी (कलम ३५२): युद्ध, बाह्य आक्रमण किंवा सशस्त्र बंडाच्या परिस्थितीत घटनात्मक अटी पूर्ण झाल्यास घोषित करता येते.
- राज्यातील घटनात्मक यंत्रणेचे अपयश (कलम ३५६): राज्यातील शासन राज्यघटनेनुसार चालविणे अशक्य झाल्यास घटनात्मक प्रक्रियेनुसार राष्ट्रपती राजवट लागू करता येते.
- आर्थिक आणीबाणी (कलम ३६०): भारताची किंवा त्याच्या कोणत्याही भागाची आर्थिक स्थिरता किंवा पत धोक्यात आल्यास घोषित करता येते.

DAG PST

या अधिकारांचा वापर राज्यघटनेतील अटी आणि संसदीय मान्यतेच्या प्रक्रियेनुसार करावा लागतो.

७. राजनैतिक अधिकार

राष्ट्रपती भारताचे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर औपचारिक प्रतिनिधित्व करतात. परदेशातील भारतीय राजदूत आणि उच्चायुक्त यांच्या नियुक्त्या घटनात्मक प्रक्रियेनुसार त्यांच्या माध्यमातून होतात. परदेशी राजनैतिक प्रतिनिधींची मान्यता स्वीकारणे आणि आंतरराष्ट्रीय करारांशी संबंधित औपचारिक कार्ये पार पाडणे यांतही त्यांची भूमिका असते.

निष्कर्ष

भारताचे राष्ट्रपती हे देशाचे घटनात्मक प्रमुख असून त्यांना कार्यकारी, कायदेविषयक, आर्थिक, न्यायविषयक, लष्करी आणि आणीबाणीविषयक अधिकार प्रदान करण्यात आले आहेत. तथापि, भारताच्या संसदीय लोकशाहीत राष्ट्रपती सामान्यतः मंत्रिपरिषदेच्या सल्ल्यानुसार कार्य करतात. त्यामुळे राष्ट्रपतींचे पद हे राज्यघटनेचे संरक्षण,

शासनव्यवस्थेतील सातत्य आणि राष्ट्रीय एकात्मता टिकविण्यासाठी महत्त्वाचे आहे. राष्ट्रपती हे भारतीय लोकशाहीतील घटनात्मक स्थैर्य आणि राज्यघटनेच्या सर्वोच्चतेचे प्रतीक आहेत.

पंतप्रधान पदाची रचना आणि अधिकार

प्रस्तावना

भारतीय संसदीय लोकशाहीमध्ये पंतप्रधान हे शासनव्यवस्थेतील सर्वांत महत्त्वाचे पद आहे. भारतीय संविधानानुसार राष्ट्रपती हे देशाचे घटनात्मक प्रमुख असले, तरी प्रत्यक्ष शासनकारभार पंतप्रधान आणि त्यांच्या नेतृत्वाखालील मंत्रिपरिषद चालवते. पंतप्रधान हे केंद्र सरकारचे प्रमुख, मंत्रिपरिषदेचे नेते आणि लोकसभेतील सत्ताधारी पक्षाचे प्रमुख नेतृत्व असतात. देशाची धोरणे निश्चित करणे, प्रशासनावर नियंत्रण ठेवणे, संसदेत सरकारची भूमिका मांडणे आणि देशाच्या परराष्ट्र संबंधांना दिशा देणे ही पंतप्रधानांची महत्त्वाची कार्ये आहेत.

१. पंतप्रधान पदाची रचना

१. संविधानातील तरतूद : भारतीय संविधानाच्या कलम ७४ मध्ये राष्ट्रपतींना मदत व सल्ला देण्यासाठी पंतप्रधानांच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिपरिषद असेल, अशी तरतूद आहे. कलम ७५ मध्ये पंतप्रधानांची नियुक्ती आणि मंत्र्यांशी संबंधित तरतुदी दिलेल्या आहेत.

२. नियुक्ती : संविधानाच्या **कलम ७५** नुसार राष्ट्रपती पंतप्रधानांची नियुक्ती करतात. सामान्यतः लोकसभेत बहुमत मिळवणाऱ्या पक्षाच्या किंवा आघाडीच्या नेत्याची पंतप्रधान म्हणून नियुक्ती केली जाते. कोणत्याही पक्षाला स्पष्ट बहुमत न मिळाल्यास बहुमताचा पाठिंबा सिद्ध करू शकणाऱ्या नेत्याला संधी दिली जाऊ शकते.

३. पात्रता : पंतप्रधान होण्यासाठी व्यक्ती भारतीय नागरिक असणे आवश्यक आहे. ती लोकसभा किंवा राज्यसभा यांपैकी कोणत्याही एका सभागृहाची सदस्य असू शकते. संसदेची सदस्य नसलेल्या व्यक्तीची पंतप्रधान म्हणून नियुक्ती झाल्यास तिला सहा महिन्यांच्या आत संसदेच्या कोणत्याही एका सभागृहाचे सदस्य होणे आवश्यक असते.

४. मंत्रिपरिषदेचे नेतृत्व : पंतप्रधान हे केंद्रीय मंत्रिपरिषदेचे प्रमुख असतात. ते मंत्र्यांची निवड सुचवतात आणि राष्ट्रपती त्यांची नियुक्ती करतात. मंत्र्यांमध्ये विविध मंत्रालयांचे कार्यविभाजन करणे, आवश्यकतेनुसार त्यात बदल सुचवणे आणि मंत्रिपरिषदेच्या कामात समन्वय राखणे ही पंतप्रधानांची प्रमुख जबाबदारी आहे.

५. कार्यकाळ : पंतप्रधानांचा स्वतंत्रपणे निश्चित केलेला पाच वर्षांचा कार्यकाळ नसतो. मंत्रिपरिषद लोकसभेच्या विश्वासावर सत्तेत राहते. लोकसभेत बहुमत गमावल्यास पंतप्रधानांना राजीनामा द्यावा लागू शकतो. लोकसभेचा कार्यकाळ संपल्यावर किंवा ती आधी विसर्जित झाल्यावरही पुढील सरकार स्थापन होईपर्यंत कार्यवाहक सरकारचा कारभार सुरू राहू शकतो.

६. सामूहिक जबाबदारी : संविधानाच्या कलम ७५(३) नुसार मंत्रिपरिषद लोकसभेला सामूहिकरीत्या जबाबदार असते. त्यामुळे सरकारच्या महत्त्वाच्या निर्णयांची जबाबदारी संपूर्ण मंत्रिपरिषदेवर असते. लोकसभेत सरकारविरुद्ध अविश्वास ठराव मंजूर झाल्यास संपूर्ण मंत्रिपरिषदेला पद सोडावे लागते.

७. राष्ट्रपती आणि पंतप्रधान यांचे संबंध : पंतप्रधान हे राष्ट्रपती आणि मंत्रिपरिषद यांच्यातील महत्त्वाचा दुवा आहेत. संविधानाच्या कलम ७८ नुसार पंतप्रधानांनी मंत्रिपरिषदेचे निर्णय आणि प्रशासनासंबंधी माहिती राष्ट्रपतींना देणे आवश्यक आहे. राष्ट्रपतींनी मागितलेली संबंधित माहिती पुरवणे हीदेखील त्यांची जबाबदारी आहे.

२. पंतप्रधानांचे अधिकार आणि कार्ये

१. कार्यकारी अधिकार : पंतप्रधान केंद्र सरकारच्या कार्यकारी यंत्रणेचे नेतृत्व करतात. विविध मंत्रालयांच्या कामकाजात समन्वय राखणे, सरकारी धोरणांच्या अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवणे आणि महत्त्वाच्या प्रशासकीय निर्णयांना दिशा देणे ही त्यांची कार्ये आहेत. देशाच्या प्रशासनात एकसंधता आणि कार्यक्षमता राखण्यात पंतप्रधानांची भूमिका महत्त्वाची असते.

२. मंत्रिमंडळासंबंधी अधिकार : पंतप्रधान मंत्र्यांची निवड सुचवतात, त्यांच्यात खात्यांचे वाटप करतात आणि आवश्यकतेनुसार फेरबदल सुचवतात. मंत्रिमंडळाच्या बैठकींचे नेतृत्व करून विविध मंत्रालयांमधील मतभेद सोडवणे आणि महत्त्वाच्या विषयांवर एकमत निर्माण करणे हे त्यांचे कार्य आहे. मंत्रिमंडळाच्या निर्णयांना दिशा देण्यात पंतप्रधानांचा प्रभाव महत्त्वपूर्ण असतो.

३. संसदीय अधिकार : पंतप्रधान संसदेत सरकारचे नेतृत्व करतात. सरकारी धोरणांचे समर्थन करणे, महत्त्वाच्या विधेयकांवर चर्चा करणे आणि विरोधकांच्या प्रश्नांना उत्तरे देणे ही त्यांची महत्त्वाची कार्ये आहेत. ते लोकसभेचे सदस्य असल्यास सभागृहातील कामकाजात थेट सहभागी होतात; राज्यसभेचे सदस्य असल्यास त्या सभागृहात सरकारची बाजू मांडू शकतात. संसदीय बहुमताच्या आधारे सरकारचा कार्यक्रम पुढे नेण्यात त्यांची भूमिका निर्णायक असते.

४. राष्ट्रपतींना सल्ला देण्याचा अधिकार : पंतप्रधानांच्या नेतृत्वाखालील मंत्रिपरिषद राष्ट्रपतींना सल्ला देते. राष्ट्रपती अनेक महत्त्वाचे घटनात्मक अधिकार मंत्रिपरिषदेच्या सल्ल्यानुसार वापरतात. पंतप्रधान मंत्रिपरिषदेचे निर्णय राष्ट्रपतींपर्यंत पोहोचवतात आणि केंद्र सरकारच्या कामकाजाविषयी आवश्यक माहिती देतात.

५. आर्थिक अधिकार : देशाचा अर्थसंकल्प तयार करणे, आर्थिक धोरणे निश्चित करणे, करव्यवस्था, विकास योजना आणि सार्वजनिक खर्च यांसारख्या विषयांवर पंतप्रधान महत्त्वाची भूमिका बजावतात. अर्थमंत्री आणि संबंधित मंत्रालयांशी समन्वय साधून सरकारच्या आर्थिक प्राधान्यक्रमांना दिशा देतात. मात्र अर्थसंकल्पासंबंधी निर्णय संसदेच्या घटनात्मक अधिकारांच्या अधीन असतात.

६. परराष्ट्र धोरणविषयक अधिकार : पंतप्रधान भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला दिशा देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. इतर देशांच्या प्रमुखांशी चर्चा, आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये सहभाग, द्विपक्षीय संबंध मजबूत करणे आणि व्यापार, संरक्षण व तंत्रज्ञानविषयक सहकार्य वाढवणे यांमध्ये त्यांचे नेतृत्व महत्त्वाचे असते.

७. संरक्षणविषयक अधिकार : देशाच्या संरक्षण धोरणात पंतप्रधानांचे महत्त्वाचे स्थान आहे. राष्ट्रीय सुरक्षा, लष्करी तयारी, संरक्षण खरेदी आणि सीमासुरक्षा यांसारख्या विषयांवर ते संबंधित मंत्री व सुरक्षा यंत्रणांशी समन्वय साधतात. तथापि, हे अधिकार संविधान, कायदे आणि मंत्रिमंडळाच्या सामूहिक निर्णयप्रक्रियेच्या चौकटीत वापरले जातात.

८. नियुक्त्यांमधील भूमिका : अनेक वरिष्ठ पदांवरील नियुक्त्या घटनात्मक प्रक्रिया आणि लागू असलेल्या कायद्यांनुसार केल्या जातात. या प्रक्रियांमध्ये पंतप्रधान किंवा मंत्रिमंडळाची महत्त्वाची भूमिका असू शकते. विविध घटनात्मक संस्था आणि प्रशासकीय यंत्रणांच्या कामकाजात समन्वय राखणे हेही पंतप्रधानांच्या नेतृत्वाचे एक अंग आहे.

९. आपत्कालीन परिस्थितीतील भूमिका : राष्ट्रीय आणीबाणी, राज्यातील घटनात्मक यंत्रणेचे अपयश किंवा आर्थिक आणीबाणी यांसारख्या परिस्थितींमध्ये पंतप्रधान आणि मंत्रिपरिषद महत्त्वाचे निर्णय घेतात. मात्र आणीबाणीविषयक अधिकार संविधानातील विशिष्ट अटी आणि संसदीय नियंत्रणाच्या अधीन असतात.

१०. जनतेशी संवाद आणि नेतृत्व : पंतप्रधान हे सरकारचे प्रमुख सार्वजनिक प्रतिनिधी असतात. ते सरकारी योजनांची माहिती जनतेपर्यंत पोहोचवतात, राष्ट्रीय प्रश्नांवर नागरिकांशी संवाद साधतात आणि संकटाच्या काळात नेतृत्व करतात. लोकशाहीमध्ये जनतेचा विश्वास टिकवणे, पारदर्शकता राखणे आणि सरकारला उत्तरदायी ठेवणे ही त्यांच्या नेतृत्वाची महत्त्वाची अंग आहेत.

PACL PSI

निष्कर्ष

भारतीय संसदीय लोकशाहीमध्ये पंतप्रधानांचे पद अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. पंतप्रधान हे केंद्र सरकारचे प्रमुख, मंत्रिमंडळाचे नेते आणि देशाच्या धोरणनिर्मितीतील प्रमुख व्यक्ती असतात. प्रशासन, संसद, अर्थव्यवस्था, संरक्षण आणि परराष्ट्र संबंध अशा विविध क्षेत्रांत ते नेतृत्व करतात. तथापि, पंतप्रधानांचे अधिकार अमर्यादित नसून ते संविधान, संसदीय लोकशाही, न्यायव्यवस्था आणि जनतेच्या उत्तरदायित्वाच्या चौकटीत कार्य करतात. त्यामुळे प्रभावी नेतृत्वाबरोबरच घटनात्मक मूल्यांचे पालन करणे ही पंतप्रधानांची मूलभूत जबाबदारी आहे.

मुख्यमंत्री पदाची रचना आणि अधिकार

प्रस्तावना

भारतीय संघराज्य व्यवस्थेमध्ये मुख्यमंत्री हे राज्य शासनाचे प्रमुख असतात. राज्याच्या प्रशासनाचे संचालन, विकासकामांची अंमलबजावणी, कायदा व सुव्यवस्था राखणे आणि जनतेच्या कल्याणासाठी धोरणे निश्चित करणे यामध्ये मुख्यमंत्र्यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. भारतीय संविधानानुसार राज्यपाल हे राज्याचे घटनात्मक प्रमुख असतात, तर मुख्यमंत्र्यांच्या नेतृत्वाखालील मंत्रिपरिषद राज्याचा प्रत्यक्ष कारभार चालवते. मुख्यमंत्री हे राज्य मंत्रिमंडळाचे नेते, विधानसभेतील सत्ताधारी पक्षाचे प्रमुख आणि राज्याच्या विकासाला दिशा देणारे नेतृत्व असतात.

१. मुख्यमंत्री पदाची रचना

१. घटनात्मक तरतूद : भारतीय संविधानाच्या कलम १६३ मध्ये राज्यपालांना मदत व सल्ला देण्यासाठी मुख्यमंत्र्यांच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिपरिषद असण्याची तरतूद आहे. कलम १६४ नुसार राज्यपाल मुख्यमंत्र्यांची नियुक्ती करतात. या तरतुदींमुळे मुख्यमंत्री पदाला घटनात्मक आधार प्राप्त झाला आहे.

२. मुख्यमंत्र्यांची नियुक्ती : राज्यपाल मुख्यमंत्र्यांची नियुक्ती करतात. सामान्यतः विधानसभेत बहुमत मिळवणाऱ्या पक्षाच्या किंवा आघाडीच्या नेत्याला मुख्यमंत्री म्हणून नियुक्त केले जाते. कोणत्याही पक्षाला स्पष्ट बहुमत न मिळाल्यास बहुमताचा पाठिंबा सिद्ध करू शकणाऱ्या नेत्याला संधी दिली जाऊ शकते.

३. पात्रता : मुख्यमंत्री होण्यासाठी व्यक्ती भारतीय नागरिक असणे आवश्यक आहे. ती राज्य विधानसभेची किंवा राज्यात विधानपरिषद अस्तित्वात असल्यास विधानमंडळाच्या कोणत्याही एका सभागृहाची सदस्य असू शकते. विधानमंडळाची सदस्य नसलेल्या व्यक्तीची मुख्यमंत्री म्हणून नियुक्ती झाल्यास तिला सहा महिन्यांच्या आत विधानमंडळाचे सदस्य होणे आवश्यक असते.

४. मंत्रिमंडळाचे नेतृत्व : मुख्यमंत्री हे राज्य मंत्रिपरिषदेचे प्रमुख असतात. मंत्र्यांची निवड सुचवणे, त्यांच्यात खात्यांचे वाटप करणे आणि आवश्यकतेनुसार फेरबदल सुचवणे ही त्यांची महत्त्वाची कार्ये आहेत. राज्याच्या विविध विभागांमध्ये समन्वय राखून सरकारचे कामकाज प्रभावीपणे चालवण्याची जबाबदारी मुख्यमंत्र्यांवर असते.

५. कार्यकाळ : मुख्यमंत्र्यांचा स्वतंत्रपणे निश्चित केलेला पाच वर्षांचा कार्यकाळ नसतो. त्यांचे पद विधानसभेतील बहुमताच्या पाठिंब्यावर अवलंबून असते. मुख्यमंत्री बहुमत गमावल्यास त्यांना राजीनामा द्यावा लागू शकतो. विधानसभा कार्यकाळ संपल्यास किंवा ती विसर्जित झाल्यास पुढील सरकार स्थापन होईपर्यंत घटनात्मक प्रक्रियेनुसार कारभार सुरू राहतो.

६. सामूहिक जबाबदारी : संविधानाच्या कलम १६४(२) नुसार राज्याची मंत्रिपरिषद विधानसभेला सामूहिकरीत्या जबाबदार असते. त्यामुळे सरकारच्या निर्णयांची जबाबदारी संपूर्ण मंत्रिपरिषदेवर असते. विधानसभेत अविश्वास ठराव मंजूर झाल्यास मंत्रिपरिषदेला पद सोडावे लागू शकते.

७. राज्यपालांशी संबंध : मुख्यमंत्री हे राज्यपाल आणि मंत्रिपरिषद यांच्यातील महत्त्वाचे दुवा असतात. संविधानाच्या कलम १६७ नुसार मुख्यमंत्र्यांनी मंत्रिपरिषदेचे निर्णय आणि प्रशासनासंबंधी माहिती राज्यपालांना देणे आवश्यक आहे. राज्यपालांनी मागितलेली संबंधित माहिती पुरवणे आणि आवश्यक बाबी त्यांच्या निदर्शनास आणून देणे ही मुख्यमंत्र्यांची जबाबदारी आहे.

२. मुख्यमंत्र्यांचे अधिकार आणि कार्ये

१. कार्यकारी अधिकार : मुख्यमंत्री राज्याच्या कार्यकारी प्रशासनाचे नेतृत्व करतात. विविध सरकारी विभागांच्या कामकाजात समन्वय राखणे, सरकारी धोरणांची अंमलबजावणी तपासणे आणि प्रशासनातील अडचणी दूर करण्यासाठी निर्णय घेणे ही त्यांची प्रमुख कार्ये आहेत. जिल्हा प्रशासन, आरोग्य, शिक्षण, कृषी आणि ग्रामीण विकास यांसारख्या विभागांच्या कामकाजाला दिशा देण्यात मुख्यमंत्र्यांची भूमिका महत्त्वाची असते.

२. मंत्रिमंडळासंबंधी अधिकार : मुख्यमंत्री मंत्रिपरिषदेचे नेतृत्व करतात. मंत्र्यांची निवड सुचवणे, त्यांच्यात खात्यांचे वाटप करणे, मंत्रिमंडळाच्या बैठका घेणे आणि महत्त्वाच्या धोरणांवर चर्चा घडवून आणणे ही त्यांची कार्ये आहेत. विविध मंत्र्यांमध्ये समन्वय साधून सरकारच्या निर्णयप्रक्रियेत एकसंधता राखण्याचे काम मुख्यमंत्री करतात.

३. विधानमंडळासंबंधी अधिकार : मुख्यमंत्री विधानसभेत सरकारचे नेतृत्व करतात. सरकारी विधेयके, विकास योजना आणि धोरणांचे समर्थन करणे, विरोधकांच्या प्रश्नांना उत्तरे देणे आणि सभागृहात सरकारची भूमिका स्पष्ट करणे ही त्यांची महत्त्वाची कार्ये आहेत. विधानमंडळातील बहुमताच्या आधारे सरकारचा कार्यक्रम राबवण्यात त्यांची भूमिका निर्णायक असते.

४. राज्यपालांना सल्ला देण्याची भूमिका : मुख्यमंत्री आणि त्यांच्या नेतृत्वाखालील मंत्रिपरिषद राज्यपालांना घटनात्मक कामकाजासाठी सल्ला देतात. राज्यपालांनी नियुक्त करावयाच्या मंत्र्यांबाबत मुख्यमंत्री शिफारस करतात. तसेच राज्याच्या प्रशासनासंबंधी निर्णय आणि महत्त्वाच्या घडामोडींची माहिती राज्यपालांना देणे हे त्यांचे घटनात्मक कर्तव्य आहे.

५. आर्थिक अधिकार : राज्याचा अर्थसंकल्प, करव्यवस्था, सार्वजनिक खर्च आणि विकास योजनांच्या आर्थिक तरतुदी निश्चित करण्याच्या प्रक्रियेत मुख्यमंत्री महत्त्वाची भूमिका बजावतात. अर्थमंत्री आणि संबंधित विभागांशी चर्चा करून राज्याच्या आर्थिक प्राधान्यक्रमांना दिशा देतात. पायाभूत सुविधा, सिंचन, शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगारनिर्मितीसाठी निधीचे नियोजन करण्यामध्ये त्यांचा सहभाग असतो.

६. कायदा व सुव्यवस्थेसंबंधी अधिकार : राज्यातील कायदा व सुव्यवस्था राखणे ही राज्य सरकारची महत्त्वाची जबाबदारी आहे. मुख्यमंत्री गृह विभाग आणि पोलीस प्रशासनाशी समन्वय साधून सार्वजनिक शांतता, नागरिकांची सुरक्षा आणि गुन्हेगारी नियंत्रणासाठी धोरणात्मक निर्णय घेतात. दंगली, नैसर्गिक आपत्ती किंवा इतर संकटांच्या वेळी प्रशासनाला दिशा देणेही महत्त्वाचे असते.

७. विकासविषयक अधिकार : राज्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी मुख्यमंत्री विविध योजना आणि कार्यक्रमांना प्राधान्य देतात. कृषी विकास, उद्योगवाढ, रोजगारनिर्मिती, महिला सक्षमीकरण, ग्रामीण विकास, आरोग्यसेवा आणि शिक्षण यांसंबंधी धोरणे तयार करण्यात त्यांची भूमिका महत्त्वाची असते. उदाहरणार्थ, दुष्काळग्रस्त भागांमध्ये पाणीपुरवठा, सिंचन आणि शेतकऱ्यांना मदत यांसाठी विविध विभागांमध्ये समन्वय साधला जाऊ शकतो.

८. केंद्र-राज्य संबंध : मुख्यमंत्री केंद्र सरकारशी समन्वय साधून राज्याच्या विकासासाठी आर्थिक मदत, पायाभूत सुविधा आणि विविध केंद्रीय योजनांशी संबंधित प्रश्न मांडतात. आंतरराज्यीय प्रश्न, पाणीवाटप, वाहतूक आणि प्रादेशिक विकास यांसारख्या विषयांवर इतर राज्यांशी संवाद साधण्यातही त्यांची भूमिका महत्त्वाची असते.

९. आपत्ती व्यवस्थापनातील भूमिका : पूर, दुष्काळ, अतिवृष्टी, भूकंप किंवा इतर आपत्तींच्या वेळी मुख्यमंत्री मदत व बचावकार्याला दिशा देतात. प्रशासन, पोलीस, आरोग्य विभाग आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये समन्वय साधून नागरिकांना मदत पोहोचवण्याचे कार्य केले जाते.

निष्कर्ष

भारतीय राज्य शासनव्यवस्थेमध्ये मुख्यमंत्री हे प्रत्यक्ष कार्यकारी नेतृत्वाचे केंद्र असतात. राज्याच्या प्रशासनापासून आर्थिक नियोजनापर्यंत, कायदा व सुव्यवस्थेपासून विकासकामांपर्यंत अनेक क्षेत्रांत त्यांची भूमिका महत्त्वाची असते. मात्र मुख्यमंत्र्यांचे अधिकार अमर्यादित नसून ते संविधान, कायदे, विधानमंडळ आणि न्यायव्यवस्थेच्या चौकटीत वापरले जातात. जनतेच्या गरजा लक्षात घेऊन पारदर्शक, उत्तरदायी आणि लोककल्याणकारी शासन चालवणे ही मुख्यमंत्र्यांची मूलभूत जबाबदारी आहे.

प्रश्न

1. राष्ट्रपती पदाची रचना आणि अधिकार विषद करा
2. पंतप्रधान पदाची रचना आणि अधिकार विषद करा
3. राज्यपाल यांच्या अधिकारवर चर्चा करा

संकलन

प्रा. गजानन घायाळ

DACL PS I